

Date of Publication 10th Posted on Every Month

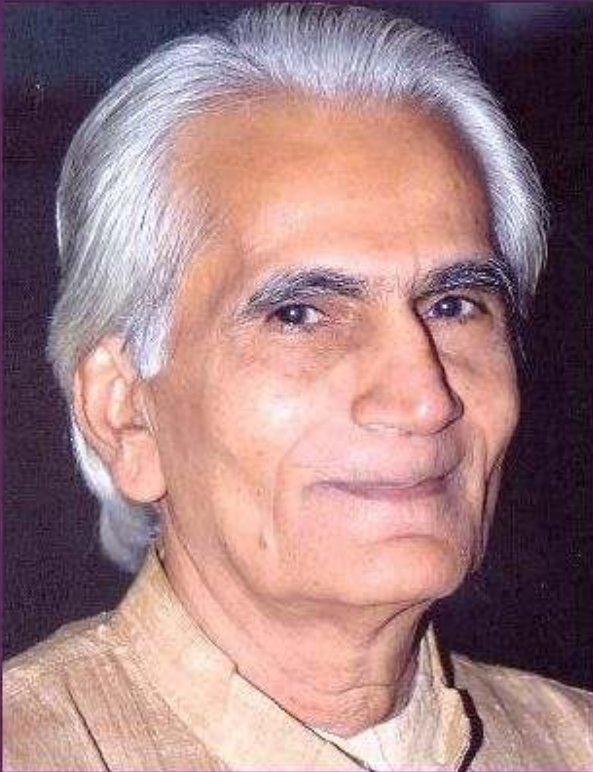
₹ 20

સમાનો મન્ન: । (ઋગ્વેદ)
સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

પરબ

તંત્રી : યોગેશ જોષી

[1]

परब

वर्ष : १०

स्थापना वर्ष : १९६०

जान्युआरी : २०१६

अंक : ७

यन्द्रकान्त टोपीवाणा
प्रमुख

परामर्शनसमिति
रतिलाल बोरीसागर
मध्यस्थ समितिना सत्य

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमंत्री

तंत्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ०० क. ला. स्वाध्यायमंडिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनलवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૧૫૦ છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૩૦૦ છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી __ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા ૦૭ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ¹/₁₅₇₅₀ સ્વેચ્છા કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ¹/₁₅₇₅₀ મુદ્રણવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮
- 'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઇઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ., વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. __ ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : મુદ્રણ મુદ્રણાલય, સુરત, સિદ્ધિજી, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૬ ☎ ૨૬૫૬૪૨૭૯

સાહિત્ય

સાહિત્યસમજનાં સ્થિત્યંતરો ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, 6

સકલનો સમાસ ઝંખનાર

શ્રી રઘુવીર ચૌધરીને જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ યોગેશ જોષી 19

કવિતા : કેરળની કૌતુકમય કમનીય છાયામાં... ચન્દ્રકાન્ત શેઠ 23,
બે સોનેટ રામચન્દ્ર પટેલ 28, કમ વરસાદ રવીન્દ્ર પારેખ
29, ઊકલી જવાનું છે રવીન્દ્ર પારેખ 30, ત્રણ કાવ્યો
જાગૃત ગાડીત 31, બે ગઝલ સાહિલ 33

વાર્તા : તોરલ અને કેસેન્ડ્રા, શિરીષ પંચાલ 35

વક્તવ્ય : 'સાહિત્યમાંથી પ્રકૃતિનું નિષ્કાસન', યજ્ઞેશ દવે 43

અહેવાલ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું 48મું અધિવેશન, અજય પાઠક
51

આપણી વાત : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 59

વાર્ષિક સૂચિ : ઊર્મિલા ઠાકર, પરિંદા પટેલ, 61

સાહિત્યસમજનાં સ્થિત્યંતરો*

■ ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

૧.૧ મેથ્યુ આર્નલ્ડે (Mathew Arnold) એના સૉનેટ ‘મિત્ર પ્રતિ’ (To a Friend)માં ઉચ્ચારેલું ‘ચિત્ત મારા, તું પૂછે છે, આટલા માઠા સમયમાં કોણ આશ્રય આપશે ?’ (‘Who prop, ‘thou ask’st in these bad days, my mind ?’) આજે વિશ્વનો અને ભારતનો પણ પ્રમાણમાં માઠો સમય ચાલે છે. વિશ્વમાં ત્રાસ, આઘાત, અત્યાચાર, હિંસા, આતંક અને અસહિષ્ણુતાનો છુટ્ટો, કટ્ટરવાદી દોર, ચાલી રહ્યો છે. તો, ભારતમાં પણ અસહિષ્ણુતાનો અત્યારે આફરો છે. કે. સચ્ચિદાનંદ જેવા મલયાળી કવિએ એટલે જ વ્યક્ત કર્યું છે : “પૃથ્વી એક ખોટવાયેલું યંત્ર છે / એને સુધારી શકું એવો હું છું નહીં / હું તો ભૂમિ વગરનો રાજવી / શસ્ત્ર વિનાનો દેવ / અવાજવિહોણી જિંદગી.” કવિની આ લાગણીને કારણ છે. ભિન્ન ભાષાઓ, ભિન્ન ધર્મો, ભિન્ન જાતિઓ અને ભિન્ન અભિગમો સાથે જીવતા ભારતીય જીવનમાં ભારતીયતાનો ભીતરી સંવાદ વારંવાર વિસંવાદી જોખમમાં મુકાયા કરે છે. અલબત્ત, ઇતિહાસકાર પલીબિયસ (Polybias) ભલે કહી ગયો હોય કે આપણી પરિસ્થિતિને ન તો આપણે સાંખી શકીએ છીએ, ન તો આપણી પાસે એનાથી ઉપરવટ જઈ શકાય એના ઉપાયો છે.

૧.૨ આમ છતાં છેલ્લે છેલ્લે અનુઆધુનિકતાવાદે કાંઈ નહીં તો એટલું તો તારસ્વરે શીખવાડ્યું છે કે જે ભિન્ન છે એને આદર આપતા શીખવું જોઈએ. અને એટલે હવે સાહિત્યજગતની સહૃદયતા પણ ‘સમાન હૃદય’ની શોધને નહીં પણ ‘સહ-હૃદય’ની શોધને ચીંધે છે. ‘સમાન હૃદય’માં સંવેદનની સમાનતાનો આગ્રહ છે તો ‘સહ-હૃદય’માં ભિન્ન સંવેદન છતાં એની સાથેના સહ-અસ્તિત્વ (Symbiosis)નો આદર છે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના ‘સમાન હૃદય’થી અનુઆધુનિકતાના ‘સહહૃદય’ સુધીની સાહિત્યસમજની યાત્રાનો માર્ગ રસપ્રદ છે. ‘સાહિત્ય સમજ’, કોઈકે કહ્યું છે તેમ, બારું કે બંદર નથી. પણ સતત ચાલતો રહેતો પ્રવાસ છે. સાહિત્ય સમજ એક ચાલુ સ્વયંપ્રક્રિયા (Self Process) છે.

* ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૪૮મા અધિવેશનમાં પ્રમુખપદેથી આપેલ વક્તવ્ય

૧.૩ ગ્રીક પુરાકથામાં પ્રોટિયસ (Proteus) પોતાનું રૂપ બદલી શકતો. જંગલી રીંછમાંથી સિંહ કે ડ્રેગનનું રૂપ લેતો, ક્યારેક પ્રલયનું કે અગ્નિનું રૂપ ધારણ કરતો, એ જ રીતે સાહિત્યસમજ પણ અંતહીન પ્રયોગો અને પ્રતિકારોની હંમેશાં ગતિશીલ શ્રેણી રહી છે. આ શ્રેણી સમય સાથે તાલ મિલાવતી વિભાવનાઓને ઝાલે છે, સ્વીકારે છે, અને નવાં સંયોજનો રચે છે. સાહિત્યસમજની આ અવિરત પ્રક્રિયામાં જે તે સમયનું પ્રજામાનસ, એની સાંસ્કૃતિક પરંપરા અને એના દબાવો તેમજ ઐતિહાસિક પરિબળો અગત્યની કામગીરી બજાવે છે. પ્રત્યેક વળાંકે બે પ્રકારનો તણાવ એમાં મોજૂદ રહે છે : એક તદ્દન નવા રૂપ તરફનો, રૂપાન્તર તરફનો ઝોક અને બીજો સંસ્થાપન (Restoration) તરફનો ઝોક, કશુંક જાળવી રાખવા તરફનો ઝોક. સાહિત્યસમજની આ પ્રવહમાન પ્રકૃતિની પરિવર્તિત મુદ્રાઓ એ જ સાહિત્યસમજની ઓળખ છે. એક રીતે જોઈએ તો એની પાછળ બદલાતાં જતાં મૂલ્યો, અર્થઘટનો, નવા વિચારો, તરીકાઓ, સામાજિક ધાર્મિક આર્થિક કે રાજકીય વ્યવસ્થાઓ અને સમૂહ સંચાલનોનાં પરિબળોનો વેગ હોય છે. જર્મન ફિલસૂફ નિત્શે (Nietzsche)એ સૂચવેલાં ઇતિહાસનાં ત્રણ પરિબળોની એમાં ગતિ છે : કેટલાક સમર્થ આવિષ્કાર પર મુકાતા ભાર પાછળનો સ્મારક ઇતિહાસ (Monumental history) સંશોધકો અને સંરક્ષકો દ્વારા વાસ્તવિકતા સૂચવતો પુરાતત્વીય ઇતિહાસ (Antiquarian history) અને સમીક્ષકો દ્વારા વર્તમાનની ક્ષણ પરથી ભૂતકાળના મૂલ્યાંકન દ્વારા વર્તમાનની સબળ અને રચનાત્મક ભૂમિકા ઊભો કરતો આલોચનાત્મક ઇતિહાસ (Critical history).

૧.૪ આનો અર્થ એ થયો કે વોલ્ટેર બેન્જમિન(Walter Benjamin)ની ઇતિહાસ વિભાવના સૂચવે છે તેમ સાહિત્યસમજ કોઈ ચોક્કસ દિશામાં સરળતાથી આગળ વધતી નથી. એ વારંવાર ખંડિત થતી, ખલેલ પામતી આગળ વધે છે. સતત ગળાઈને આવીને વર્તમાનમાં ઠરતી સાહિત્યસમજ સત્તાસંઘર્ષો અને સત્ત્વશોધનો અસતત પરિબળો (Trajectory)નો માર્ગ હોય છે. સાથે, સાહિત્ય-સમજમાં જી.ઈ. મૂરે (G. E. Moore)એ સૂચવેલાં ઇપ્સિત રૂપો, નૈતિક આરોપણો અને પ્રકૃતિ ગતદોષો (naturalistic fallacy) સવાર હોય છે. પ્રકૃતિગત દોષ એ છે કે જેમાં જે ‘છે’ એમાંથી ‘શું હોવું જોઈએ’નો દબાવ ચાલુ રહે છે.

૧.૫ આ બધામાંથી પસાર થતાં એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે મનુષ્ય સ્વભાવ એકસરખો અને અપરિવર્તિત હોય છે એવો ખ્યાલ નેસ્તનાબૂદ કરવો પડશે. મનુષ્ય સ્વભાવ નિત્ય બદલાતો રહે છે, ઉત્કાંત થતો રહે છે અને દરેક યુગના મનુષ્યો એમની પોતાની રીતે આગવા અને વિશિષ્ટ હોય છે. જગતની કેન્દ્રસ્થ વાસ્તવિકતા

પરિવર્તન છે. કહેવાય છે કે વિજ્ઞાન સર્વવ્યાપી નિયમની શોધમાં હોય છે, ત્યારે ઇતિહાસનો પરિપ્રેક્ષ્ય વૈયક્તિક ઘટનાઓને એની પોતાની વિશિષ્ટતા અને એના પોતાના પરિમાણમાં સમજવા મથે છે. કારણ, મનુષ્યની કેન્દ્રસ્થ વાસ્તવિકતા એની પોતાની વ્યક્તિમત્તા છે. આથી કોઈપણ સાહિત્યયુગ કે સાહિત્યયુગની સમજને એના પોતાના સાંસ્કૃતિક પરિવેશથી જુદો કરી નહીં શકાય. પણ સાહિત્ય એક બાજુ સાંસ્કૃતિક પરિવેશનો આગ્રહ રાખે છે, તો બીજી બાજુ વિલક્ષણ રીતે ઇતિહાસનિરપેક્ષ એવી એની અંતઃસ્થ સ્વરૂપરચનાનો પણ આગ્રહ રાખે છે. આ રીતે જોઈએ તો હાયડેગર(Heidegger)નો વિદગ્ધ ઇતિહાસ (deep history) જો સાહિત્યસમજ સાથે જોડાયેલો છે, તો સાથે સાથે સાહિત્યની વિદગ્ધ ભૂગોળ (deep Geography) પણ સાહિત્યસમજ સાથે જોડાયેલી છે, એમ દૃઢપણે માનવું પડે.

(૨)

૨.૧ સાહિત્યસમજને આ રીતે જોતાં અને કેવળ ‘સમય’ (Time) માં નહીં પણ વિવિધ ‘સમયો’ (Times)માં વિચારવી પડે. આજે જેને આપણે સાહિત્યનો વર્તમાન કહીએ છીએ એ અગણિત ભૂતકાલીન સાહિત્ય-ઘટનાઓનું પરિણામ છે; એના સંસ્કાર વર્તમાનના આપણા અચેતન-માનસમાં, આપણી સ્મૃતિઓમાં, આપણાં સાંસ્કૃતિક કાર્યોમાં, આપણી માન્યતાઓમાં, આપણાં મૂલ્યોમાં, આપણી તત્ત્વશોધમાં, આપણી પરંપરા અને પદ્ધતિઓમાં પડેલા છે.

૨.૨ આજની ગુજરાતી સાહિત્યસમજને આકલિત કરવા માટે, આથી જુદા જુદા સમયોમાં થયેલી એની ગતિવિધિને તપાસવી પડશે, અને તો જ સાહિત્યસમજનાં સ્થિત્યંરોને યોગ્ય સ્વરૂપમાં પામી શકાશે. ગુજરાતી સાહિત્યસમજની સંક્રાન્તિ મધ્યકાલીન, અર્વાચીન, આધુનિક અને વર્તમાનના અનુ-આધુનિક સ્તરે થયેલી છે. આ ચાર સ્તરો માધ્યમની બાબતમાં અનુક્રમે હસ્તપ્રત સંદર્ભે, મુદ્રણ સંદર્ભે અને અત્યારે ઇલેક્ટ્રોનિક્સ સંદર્ભે વિશિષ્ટ રીતે પ્રભાવિત છે. તો, રાજકીય વ્યવસ્થાતંત્ર સંદર્ભે પહેલાં રજપૂતશાહી, પછી મોગલ-મુસલમાનશાહી, પછી મરાઠાશાહી અને અત્યારે લોકશાહી સાથે સંકલિત છે. સામાજિક આર્થિક વ્યવસ્થા સંદર્ભે પહેલાં કૃષિ સાથે, પછી ઔદ્યોગિકતા સાથે, પછી અનુઔદ્યોગિકતા સાથે અને અત્યારે માહિતી ટેકનોલોજી સાથે સમાકલિત છે. જો માત્ર અર્વાચીન યુગ લઈએ તો પણ એની બદલાતી તાસીરો જોઈ શકાય છે. મધ્યકાળનો શ્રદ્ધાનો એકમ સુધારકયુગમાં આગળ વધી ક્ષુબ્ધ જીવનનો શ્રદ્ધાક્ષોભનો કે પછી કાર્ય (action)નો યુગ બને છે. પંડિતયુગ નવાજૂનાં મૂલ્યોનાં

વિવાદમાં ઊતરી ડગી ગયેલી શ્રદ્ધાને નવેસરથી અવગત કરતો શ્રદ્ધા શોધનો યુગ બને છે. ગાંધીયુગ ગાંધીના આગમનથી સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ શરૂ થતાં સહુની સહભાગિતા (Participation) ઈચ્છતો શ્રદ્ધાબોધનો યુગ બને છે. આ પછી આધુનિકતાવાદી યુગ સર્વ મૂલ્યોથી પોતાને વિચ્છેદિત કરતો શ્રદ્ધાલોપનો યુગ અને અનુઆધુનિકતાવાદી યુગ ફરી જીવનાભિમુખ થઈ સર્વ સાથે સંલગ્ન થતો શ્રદ્ધાની પુનઃ પ્રાપ્તિનો યુગ બને છે.

૨.૩ આમ આપણે જાણીએ છીએ કે ભાષા અને સાહિત્ય સમયપ્રક્રિયા (Time Process) સાથે સંયુક્ત છે. પણ આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે કોર્ઝિબ્સ્કી (Korzibski) કહે છે તેમ ભાષાનું જગત (intensional world) અને ભાષાની બહારનું વાસ્તવિક જગત (extensional world) બે અલગ ક્ષેત્રો છે. એટલે મધ્યકાલીન યુગના જૂજ અવશિષ્ટ નમૂનાઓ પરથી જે કાંઈ તારવી શકાય તે કામચલાઉ અને હંગામી જ હોઈ શકે. હેમચન્દ્રાચાર્યના અપભ્રંશ દૂહાઓમાં ડોકાતું શૃંગાર શૌર્ય અને નીતિનું જગત રજપૂતશાહી સમાજરચનાનો એકમાત્ર અંશ છે. તો, પછીથી અઢળક મળી આવેલું જૈનસાહિત્ય મધ્યકાલીન સમસ્ત સમાજના કોઈ એક ધર્મખંડનું સીમિત ચિત્ર છે. નરસિંહ અને પ્રાગ્નરસિંહકાળ વચ્ચેનો ખંડ બીજી રીતે જોઈએ તો અંધારો ખંડ છે. જ્ઞાનાશ્રયોમાં અકસ્માતે સચવાયેલી અત્યંત જૂજ જૈનેતર કૃતિઓ સમસ્ત જૈનેતર કૃતિઓનું પ્રતિનિધિત્વ ન કરી શકે. સામગ્રીને અભાવે રજપૂતશાહીનું સાહિત્ય, શૌર્ય શૃંગાર અને ધર્મસિવાયની અઢળક રંગછાયાઓને બાદ કરીને પ્રવર્તેલું છે. જૈનકૃતિઓ જૂજ અપવાદોને બાદ કરતાં સાંપ્રદાયિક યુસ્ત માળખામાં વિવિધ સાહિત્યપ્રકારો દ્વારા સાહિત્યઆસ્થાથી વિશેષ ધર્મઆસ્થાને રજૂ કરે છે, અને એ સ્વાભાવિક પણ છે.

૨.૪ આ હસ્તપ્રતોમાં સચવાયેલા જૈન અને જૈનેતર સાહિત્ય સિવાય સમાજના અન્ય અંગોની મૌખિક પરંપરાનું કશું મળે નહીં એ સ્વાભાવિક છે. મૌખિક પરંપરાનો પહેલો અંદાજ નરસિંહના પ્રભાતિયાંઓમાં આવે છે. અલબત્ત, એ અંદાજ પણ આપણે જૂજ હસ્તપ્રતોથી જ મેળવેલો છે. પણ નરસિંહથી દયારામ સુધીનો મોગલ-મુસ્લીમ ભયાકાન્ત યુગ સમાજની ધર્મ સંરક્ષણ અને ધર્મ દઢીકરણવૃત્તિનું સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબ ઝીલે છે. આમ છતાં ગોવર્ધનરામે નિદાન કર્યું છે તેમ મધ્યકાલીન સમાજને મુખ્યત્વે રામ અને કૃષ્ણની કલ્પના (fiction) એ ભક્તિઆંદોલનના આધારે ઊગારી લીધો છે. અહીં એક વિરોધાભાસ છે. ઓસવાલ્ડ સ્પેન્ગલર (Oswald spengler) જણાવે છે તેમ આપણે, જે વિનાશ પામવાનું છે એને ચાહીએ છીએ, બીજી રીતે કહીએ તો મૃત્યુ જીવનના મૂલ્યને

વધારે છે. આથી જ ભક્તિઆંદોલને બીજી રીતે ‘અલૌકિક જીવન’ ને સામે રાખીને જીવનનું મૂલ્ય વધાર્યું છે. આ સમયે હસ્તપ્રતોમાં સચવાયું તે મૌખિક પરંપરાનું દ્વાસ પામેલું નિર્જીવ ક્લેવર છે. અનેક દેશીઢાળો અને લોકઢાળોથી વંચિત એવી હસ્તપ્રતોને આધારે કરાતું એનું મૂલ્યાંકન જોખમી અને ભૂલ ભરેલું હોઈ શકે.

૨.૫ મધ્યકાલીન સાહિત્ય મુખ્યત્વે ધર્મભક્તિનીતિમાં કેન્દ્રિત છે. પણ આની સીમામાં રહીને પણ નરસિંહ, મીરાં અને દયારામે કે પછી અખો, પ્રેમાનંદ, શામળે એમના પોતપોતાનાં સાહિત્ય પ્રકારોમાં ચમત્કારો જરૂર સર્જ્યા છે. પરંતુ ધર્મની રીતે આક્રમક મોગલમુસ્લીમયુગમાં કૃષિપ્રધાન સંસ્કૃતિ વચ્ચે અંતર્મુખ રહેલી સામાજિક ચેતનાએ કર્તૃત્વના સભાન અભિલાષ વગર જીવન જે છે એનું ઓછું અને જીવન કેવું હોવું જોઈએ એનું વધું ભાવચિત્રણ કર્યું છે. મધ્યકાલીન વેરણછેરણ સાહિત્ય સંપાદિત અને સંકલિત થઈને મુદ્રિત રૂપે આવ્યું છે. આથી તત્કાલીન કોઈપણ વિવેચનના અભાવમાં એની ત્રૂટક સંકલ્પના જ શક્ય બની શકે, એ સ્વાભાવિક છે. પ્રાપ્ત મધ્યકાલીન સાહિત્ય પરથી મધ્યકાલીન કાવ્યશાસ્ત્રની અવધારણા થઈ શકે ખરી, પણ જે રડ્યા ખડ્યા પ્રયત્નો થયા છે તે મહત્વાકાંક્ષી નહિ, પણ અત્યંત સામાન્ય સ્તરે રહ્યા છે. આ ક્ષેત્ર વધુ કલ્પનાશીલ વિશ્લેષણ શક્તિ, સંશોધનદૃષ્ટિ અને આકલનપ્રતિભાની રાહ જુએ છે. આમ તો, તત્કાલીન વિવેચન પ્રકારનાં અભાવમાં મધ્યકાળનું વેરણછેરણ મૌખિક સાહિત્ય જે મુદ્રિત સ્વરૂપમાં ત્રૂટક રીતે પ્રાપ્ત થયું છે એનું ત્રૂટક આકલન જ શક્ય બની શકે, એ સ્વાભાવિક છે. અહીં મૂળ મૌખિક વસ્તુથી હસ્તપ્રત વસ્તુ અને હસ્તપ્રતવસ્તુથી મુદ્રણવસ્તુની દૂરસ્થ થતી ગતિનો સંદર્ભ ગુજરાતી સાહિત્યસમજે હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખવાનો રહે છે.

(૩)

૩.૧ આ પછી ૧૮મી સદીના પ્રારંભનો મોટો વળાંક (Paradigm shift) આવ્યો. ગુજરાત પર મુસલમાન અને મરાઠાઓના અંધાધૂંધ દેશી શાસન પછી ખડકીના યુદ્ધમાં મરાઠાઓની અંગ્રેજો સામે થયેલી હાર, એક રીતે ગુજરાત માટે વરદાન બની. ૧૮૧૮ થી માત્ર અંગ્રેજી શાસન ન આવ્યું પણ અંગ્રેજી શાસન સાથે વહીવટ, શિક્ષણ અને ન્યાયની નવી વ્યવસ્થાઓ તો આવી પણ સાથે સાથે યુરોપની પુનરુત્થાનકાલીન આર્થિક, યાંત્રિક અને સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓ સાથે અંગ્રેજી સાહિત્યનું પ્રતિમાન પણ આવ્યું. આ પ્રતિમાન સાથે મધ્યકાલીન યુગનો અંત આવ્યો. ઈશ્વરે જે કાંઈ નિર્મ્યું છે એને નિષ્ક્રિય રીતે સ્વીકારવાને બદલે પુનરુત્થાનકાળના મનુષ્યે હવે પોતાની રીતે કશુંક રચનાનો પ્રારંભ કર્યો.

૩.૨ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસો ભલે ૧૮૫૦થી મધ્યકાળનો અંત ગણીને ચાલે છે, પણ વાસ્તવમાં અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ૧૮૧૮ થી ૧૮૫૦ સુધીનો ગર્ભકાળ છે. મુદ્રણયુગનો પ્રારંભ, નવી શિક્ષણવ્યવસ્થા, નવાં શૈક્ષણિક સાધનો, પ્રેસનું આગમન. જાતભાતનાં ચોપાનિયાંઓનું અને પુસ્તકોનું પ્રકાશન - આ સર્વ નવી મુદ્રણક્રાંતિના જાદુએ ગર્ભકાળમાં ઘણું ઘણું લખાવ્યું. નવાં સવાં સાધનોથી નવી રીતે જાગેલા નવા સમાજવાગ્મિત (sociorhetoric)નું એની પોતાની રીતનું એ લેખન હતું; જે આપણી મન્દ ઇતિહાસબુદ્ધિ અને બેકાળજીને કારણે લુપ્ત થયું છે. મધ્યકાળ અને અર્વાચીન વચ્ચેના ૧૮મી સદીના પૂર્વાર્ધના આ અંતરાલની પુનઃશોધ અને પુનર્ચના અનિવાર્ય બની છે. હમણાં હમણાં '૧૮મી સદીની ગુજરાતી ગ્રંથસમૃદ્ધિ' જેવા ગ્રંથ મારફતે કે 'ફાર્બસ ત્રૈમાસિક'ના નવા સંપાદિત અંકો મારફતે એનો પહેલીવાર નજીકથી આંશિક પરિચય થઈ રહ્યો છે.

૩.૩ તત્કાલીન જીવનમાં અંગ્રેજોને કારણે, નવલરામે જ નોંધ્યું છે તે પ્રમાણે જગતનું સામાન્ય જ્ઞાન, બુદ્ધિવાદ, (Rationalism) જનસામાન્યભાવ (equality of man), સ્વાતંત્ર્યભાવ, રાગવૃત્તિ (વિરાગની સામે), દેવવાદની સામે ઉદ્યોગપ્રતીતિ - જેવાં જીવનમાં દાખલ થયેલાં નવાં યુરોપીય સુધારાનાં સત્ત્વોએ પ્રતિકાર (confrontation) ની ભૂમિકા રચી. મધ્યકાલીન પારંપરિક પ્રચ્છન્ન વિભાવાત્મક જે કાવ્યશાસ્ત્ર હતું તે બાજુએ ખસી ગયું અને અંગ્રેજી સાહિત્યનું રોમેન્ટિક કાવ્યશાસ્ત્રનું સમસ્ત અર્વાચીન યુગ (સુધારકયુગ, પંડિતયુગ અને ગાંધીયુગ) પર એકાદ બે અપવાદો બાદ કરતાં એકચક્રી શાસન રહ્યું. કાવ્યસભામાં દલપત-નર્મદની લલકારીને કવિતાને રજૂ કરવાની રીતિમાં મધ્યકાલીન મૌખિક પરંપરાના અવશેષો જોઈ શકાય ખરા. પણ એક બાજુ દલપતરામનો તદ્દન નવા વિષયો સાથેનો અને સંસ્કૃતવૃત્તો સાથેનો જોડાતો નવો સંબંધ અને બીજી બાજુ નર્મદનો પ્રણય, પ્રકૃતિ અને દેશાભિમાન પરત્વેનો જોસ્સાદાર અભિગમ, સુધારકયુગની શરૂઆત કરી આપે છે.

૩.૪ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પછી તો અંગ્રેજી નવી સંસ્કૃતિથી અભિભૂત સુધારકયુગ અનેક સાહિત્યપ્રકારો પહેલીવાર અખત્યાર કરે છે. ગદ્ય અને વિવેચન સુદ્ધાં પહેલીવાર પ્રવેશે છે. સુધારકયુગ બધા નવા પ્રારંભોના પ્રારંભનો સાક્ષી બને છે. ગુજરાતી ગદ્યનું સ્વરૂપ, ગદ્યના પ્રકારો અને ગુજરાતી ગદ્યભાષાની તાસીરો, અંગ્રેજી ગદ્યની ગંધે આગળ વધે છે. પોતાનું બધું છોડી, સામે જે આવ્યું એનું બધું જ અપનાવી લેવાના ઉત્સાહ-ઉતાવળના વળ સુધારક યુગના સાહિત્યની તંગ

સપાટી પર વર્તાયા વિના રહેતા નથી. શરૂઆતમાં હેઝલિટ(Hazlitt)ના જોસ્સા (Passion) નો અને ચિત્ર પાડવાની શક્તિ (imagination) નો પ્રચાર કવિતાક્ષેત્રે આદર્શ બનીને રહ્યો. મુદ્રણ, પુસ્તક પ્રકાશન, પુસ્તકવિતરણવ્યવસ્થા, પ્રકાશિત થતાં પુસ્તકોની પુસ્તકસૂચિઓ જેવા નવા પ્રદેશોની વચ્ચે નવલરામ પુસ્તકાવલોકન દ્વારા સુધારકયુગના જ નહીં, ગુજરાતી ભાષાના પહેલા વિવેચક ઠર્યા. આમ છતાં સહજ છે કે એકંદરે સુધારકયુગમાં સાહિત્યસમજ એની પ્રાથમિકતા અને પ્રાકૃતતા સાથે પ્રગટ થઈ છે.

(૪)

૪.૧ અંગ્રેજી રાજ્યમાં નવી પ્રવેશેલી મુદ્રણવ્યવસ્થાથી થયેલી શિક્ષણક્રાન્તિની ઉત્તરોત્તર ગતિ મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તાની યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના તરફ ગઈ; એ પછી જે પહેલી સ્નાતક અનુસ્નાતક પેઢી તૈયાર થઈ એનું પરિણામ પંડિતયુગમાં જોઈ શકાય છે. મુદ્રણ અને શિક્ષણને કારણે પંડિતયુગની પેઢી ચાર પરિમાણો પર મુકાઈ. અંગ્રેજી સાહિત્યની સાથે પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતનો અને ફારસીનો પરિચય તો થયો. પણ ગુજરાતી મધ્યકાળની સાહિત્યધારાઓ સંપાદિત થઈને પ્રકાશનમાં મુકાવા લાગી. આથી પંડિતપેઢી પાસે તુલનાત્મક બુદ્ધિનો નિષ્કર્ષ છે.

૪.૨ એનાં ઉત્તમ પરિણામો કાન્ત, ગોવર્ધનરામ અને ન્હાનાલાલમાં દેખાય છે. ગ્રીક કરુણને ભારતીય પુરાકલ્પનની પ્રશિષ્ટ પૃષ્ઠભૂમિમાં રોપીને પ્રગલ્ભસર્જકતાથી ખંડકાવ્યનો અભૂતપૂર્વ કાવ્યપ્રકાર કાન્તે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યો. તો ન્હાનાલાલે દેશીઢાળો છોડીને સંસ્કૃતવૃત્તોમાં રમતી થયેલી અભિવ્યક્તિને મોકળાશ આપવા અભૂતપૂર્વ ડોલનશૈલીનો પ્રયોગ હયાતીમાં આણ્યો. પૂર્વ અને પશ્ચિમની, પ્રાચીન પશ્ચિમની અને વર્તમાનની સંસ્કૃતિઓની સંઘર્ષભૂમિકા પર સંવાદ ઊભો કરતી યુગધર્મી છતાં યુગાન્તરધર્મી નવલકથા ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ના ચાર ભાગની રચના ગોવર્ધનરામની જ નહીં આજ સુધીની ગુજરાતી ભાષાની પણ સાહિત્યિક સિદ્ધિઓનું થાનક છે.

૪.૩ આ બધા વચ્ચે પંડિતયુગમાં ગુજરાતી કવિતાનું પ્રતિમાન મુખ્યત્વે રોમેન્ટિક કવિ વર્ડ્ઝવર્થ (wordsworth)ની વ્યાખ્યા પર અને તે પણ વ્યાખ્યાના પૂર્વઅંગ પર એટલે કે ‘સમર્થલાગણી’ અને ‘ચિત્તક્ષોભ’ પર સ્થિર થયેલું જોવાય છે. આમ છતાં નરસિંહરાવ અને રમણભાઈ નીલકંઠની ભૂમિકા ચિત્તક્ષોભને, મણિલાલ દ્વિવેદીની સંસ્કૃતકાવ્યશાસ્ત્રની ભૂમિકાએ સારો એવો પ્રતિવાદ આપ્યો છે, એમ કહી શકાય. નર્મદથી દાખલ થયેલું અંગ્રેજી સાહિત્યનું લાગણી કે ઊર્મિનું

પ્રાકૃતસ્તરે પ્રવેશેલું પ્રતિમાન પંડિતયુગમાં થોડું પરિષ્કૃત થાય છે. નરસિંહરાવમાં એ ભવ્ય (sublime) સાથે જોડાઈને ઊર્ધ્વીકૃત (Sublimatised) થાય છે; તો ન્હાનાલાલ કલાપીમાં એ પ્રતિમાનનું આર્દ્રીકરણ (Humidification) થાય છે; અલબત્ત, પંડિતયુગમાં વચ્ચે આનંદશંકર ધ્રુવનો અપવાદ અત્યંત ધ્યાનપાત્ર છે. એમણે લાગણી કે ઊર્મિના પ્રતિમાનને વિસ્તારી કવિતાપ્રક્રિયાને ઊર્મિ ઉપરાંત બુદ્ધિ, નીતિ અને અધ્યાત્મના વ્યાપક વ્યાપાર પર મૂકી હતી, પણ એ પ્રતિમાનને ઝાઝું લક્ષમાં લેવાયું નહીં. પરંતુ પંડિતયુગના અંતભાગમાં એ પ્રતિમાન બ.ક.ઠાકોર દ્વારા લાગણી-નિરપેક્ષ (a-emotional) બની ઊર્મિને સામે છેડે વિચાર સાથે જોડાય છે. બ.ક.ઠાકોરની વિચારપ્રધાન કવિતાની સંકલ્પના પાછળ પ્રાસહીન પ્રવાહીપદનો આદર્શ છે, જે અંતે જતાં આવનાર ગાંધીયુગના એક પદઘટક તરીકે મહત્ત્વની કામગીરી બજાવે છે.

(૫)

૫.૧ ગુજરાતી સાહિત્યનો ગાંધીયુગ પ્રમાણમાં સંકુલ કહી શકાય તેવો છે. ગાંધીયુગ, અનુગાંધીયુગ અને પૂર્વ આધુનિકતાવાદી યુગ-જેવા એના વિવિધ સ્તરો ગાંધીપ્રભાવની દૃઢચેતનાથી શરૂ થઈ ગાંધીપ્રભાવની ઉત્તરોત્તર મન્દચેતનાને પ્રગટ કરે છે. વળી, ગાંધીયુગમાં ગાંધીપ્રભાવ ઉપરાંત સામ્યવાદી પ્રભાવે અને ટાગોરવાદી પ્રભાવે પણ ભૂમિકા ભજવી છે. ૧૯૧૩માં ટાગોરને મળેલું નોબેલ પારિતોષિક, ૧૯૧૪-૧૯૧૮ પર્યંત ચાલેલું પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ અને યુદ્ધને અંતે સોવિયેટ સંઘની સ્થાપના તેમજ ૧૯૨૦ની આસપાસ ગાંધીજીએ ઊભી કરેલી અસહકારની પ્રબળ આંધિ — આ ત્રણ પરિબળોથી પ્રારંભે ગાંધીયુગ ઊઘડે છે. શરૂમાં ગાંધીની તીવ્ર અને ટાગોરની આછી લહેરો વચ્ચે સામ્યવાદી લહેર ૧૯૩૫ થી ૧૯૪૦ દરમ્યાન આવીને ચાલી જાય છે. પણ પછીથી ગાંધીની તીવ્ર લહેર મન્દ થતાં ટાગોરની લહેર તીવ્ર રીતે પાછી ફરતી જોઈ શકાય છે.

૫.૨ હવે ગાંધીવાદ, સામ્યવાદ અને ટાગોરવાદથી બંધાયેલી ગાંધીયુગની સાહિત્યસમજના ઘડતર નીચે રહેલા ત્રણ પ્રતિમાનો પણ જોઈ લઈએ : બ.ક. ઠાકોરનું વિચારપ્રધાન કવિતાનું પ્રતિમાન, પંડિતયુગની ભારેખમ ભાષાને રમતિયાળ કરતું મુનશીની ભાષાનું પ્રતિમાન અને ગાંધીજીના વિચારવિશ્વ (Think Tank)નું પ્રતિમાન. ગાંધીયુગના પ્રારંભે ગાંધીજીની તીવ્ર લહેર વખતે મુનશીએ તરલ કરેલી ભાષાને ગાંધીયુગે સર્વજનસામાન્યને પહોંચાડવા પ્રમાણમાં સાદી, સરલ અને સુગમ કરી. પંડિતયુગના વિશિષ્ટજન માટેના ‘ભવ્ય’ વિચારોને સ્થાને સામાન્યજનને સ્વાતંત્ર્ય ચળવળની યુગચેતનાથી સાંકળવા વધુને વધુ

સ્પર્શક્ષમ વિચારોની માંડણી થઈ. એક બાજુ ગાંધીજીની સર્વોદય નિસ્બતે સાહિત્યનું તળલોક સાથે સીધું અનુસંધાન કર્યું. અને નવા દાખલ થયેલા ટૂંકીવાર્તા કે એકાંકીના સ્વરૂપમાં તેમજ નવલકથાના સ્વરૂપમાં એ ખાસ્સું ફૂલ્યું-ફાલ્યું, તો બીજી બાજુ ગાંધીવિચારવિશ્વની આબોહવા રચવા બ.ક. ઠાકોરના વિચારપ્રધાન કવિતાના પ્રતિમાને ઉત્તમમાધ્યમ તરીકે જરૂર સહાય કરી, પણ ક્યારેક વિચારપ્રધાન પદ્યનિબંધોમાં એની અપગતિ પણ જોઈ શકાય છે. આથી જ ગાંધીયુગના વિવેચક રા.વિ.પાઠકે એનું સંતુલન લાગણીમય વિચાર કે વિચારમય લાગણીમાં શોધ્યું; જેનું તે સમયે નિદર્શન શ્રીધરાણી, ઉમાશંકર અને સુન્દરમ્ જેવા ઉત્તમ કવિઓમાં જોઈ શકાય છે.

પ.૩ પરંતુ, ગાંધીલહેર મન્દ પડતાં, ગાંધીયુગની શરૂઆતમાં ટાગોરનો દેખા દઈ ગયેલો સૌન્દર્યવાદ પ્રહ્લાદ પારેખની બારીમાંથી અંદર અનુગાંધીયુગમાં પ્રવેશી જાય છે. અનુગાંધીયુગના ટાગોરી સૌન્દર્યવાદની પરિણતી રાજેન્દ્ર નિરંજન અને અન્ય કવિઓમાં જોઈ શકાય છે. વિચાર અને લાગણીથી ઉપર ઊઠીને ઈન્દ્રિયસંવદ્ય અપરોક્ષતાનું પરિમાણ એમાં કેન્દ્રસ્થ છે. ગાંધીયુગનો અનુગાંધીયુગ પછીનો છેડો પૂર્વ આધુનિકતાવાદને અડે છે. મધ્યકાળથી અર્વાચીનની જેમ, અર્વાચીનથી આવનારા આધુનિકતાવાદના મોટા વળાંક (Paradigm shift)નાં કેટલાંક ચિહ્નો આ પૂર્વઆધુનિકતાવાદમાં જોવાય છે. અર્વાચીનને ‘છેડે પૂર્વ આધુનિકકાળમાં પ્રતીકો અગ્રયાયી છે પણ તે તરત ઝલાઈ જાય તેવાં નિશ્ચિત પ્રતીકો છે. તો, માત્રામેળની પ્રવાહી કરેલી ગદ્યની ભ્રાંતિ રચતી પંક્તિઓ પછીથી આધુનિકતાવાદમાં આવનારા સંદિગ્ધ પ્રતીકો અને અછાંદસની છડી પોકારે છે.

(૬)

૬.૧ ભારતીય સાહિત્યોમાં આધુનિકતાવાદી યુગના મંડાણ છઠ્ઠા દાયકાના મધ્યમાં એટલે કે ૧૯૫૬ની આસપાસ જોવાય છે. અર્વાચીન સાહિત્યનો મધ્યકાલીનથી વિચ્છેદ એ જેમ મોટો વળાંક છે, તેમ ગાંધીયુગથી આધુનિકતાવાદી સાહિત્યનો વિચ્છેદ પણ એક મોટો વળાંક છે.

૬.૨ આધુનિકતાવાદી સાહિત્યસમજને પામવા માટે આ વિચ્છેદનાં મૂળ તપાસવાં પડે. વિશ્વફલક પર બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીની લોહિયાળ હતાશા અને ભારતના ફલક પર વિભાજન (Partition) પછીની લોહિયાળ હતાશા - આ બંનેએ માનવમૂલ્યો પરની શ્રદ્ધાનો સદંતર લોપ કર્યો. માનવ અસ્તિત્વ અને એના અર્થ વિશેના પ્રશ્નો ઉઠાવતો નાસ્તિક અસ્તિત્વવાદ સ્થાપિત મૂલ્યોનાં નિષેધો તરફ ગયો. મનુષ્યજાતિનું મોટામાં મોટું મૂલ્ય ઈશ્વર - એનો પણ નિષેધ થયો. સાહિત્ય

અમાનુષીકરણ (dehumanisation) તરફ વળ્યું. બીજી રીતે કહીએ તો માનવતાવાદની પરંપરા આધુનિકતાવાદ આગળ આવી અટકી પડી. લેખક, વાચક, જીવન ઇતિહાસ - આ બધાંથી કપાઈને સાહિત્ય કેવળ કૃતિમાં કેન્દ્રસ્થ થયું.

૬.૩ વળી, સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં ભારતમાં અંગ્રેજો ગયા પછી અંગ્રેજી વિભાગોનું વર્ચસ ઘટતાં અંગ્રેજી સાહિત્યનું પ્રતિમાન ગૌણ બન્યું, એ સાથે યુરોપની અંગ્રેજી સિવાયની અન્ય ભાષાઓના આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્યપ્રવાહ સાથે ભારતીય સાહિત્યનું ઉત્કટતાથી અનુસંધાન થયું. ૧૯મી સદીના અંતથી યુરોપમાં પ્રતીકવાદથી પ્રવર્તેલા પ્રતીકવાદી આધુનિકતાવાદ ઉત્તરોત્તર કલ્પનવાદ ભવિષ્યવાદ, પરાવાસ્તવવાદ વગેરે વાદોના પ્રયોગોથી પુષ્ટ થયેલો એ પચાસેક વર્ષનો વારસો ભારતીય સાહિત્ય સાથે યુગપત જોડાઈ ગયો. એટલું જ નહીં સોસ્યુર (Saussure)થી ઇતિહાસકેન્દ્રી નહીં પણ વર્ણનકેન્દ્રી ભાષાભ્યાસનો સંરચનાવાદી શરૂ થયેલો અભિગમ ઉત્તરોત્તર વિકસતી ભાષાવિચારણા સહિત ભારતીય સાહિત્યને એટલે કે ગુજરાતી સાહિત્યને પણ આવી મળ્યો. સાહિત્યમાં ભાષાભિમુખ કૃતિલક્ષી અભિગમનો સ્વીકાર થયો. આમ નાસ્તિક તત્ત્વવિચાર અને સ્વરૂપગત ભાષાવિચારથી સાહિત્ય કેવળ કૃતિલક્ષિતામાં સ્થિર થયું. આ સ્વાયત્ત સાહિત્યિક ઘટના (autonomous literary phenomenon) હતી. આધુનિકતાવાદી યુગ એ અ-સ્વીકારનો યુગ (Age of negation) રહ્યો. એનું લક્ષ્ય કેવળ ભાષામાં સમેટાઈ જઈ સ્થાપિતને વિસ્થાપિત કરવાનું રહ્યું.

૬.૪ આ પ્રકારની ઘૂંટાતી તત્કાલીન હતાશા અને વિકેન્દ્રિત વ્યક્તિત્વનો પહેલો પ્રયોગ ‘ભિન્નભિન્ન છું’ જેવી ઉમાશંકરની રચનામાં થયો. આંશિક રૂપમાં છંદને છોડી દેતી આ રચનાએ પછીનો આધુનિકતાવાદી અછાંદસનો માર્ગ ચોખ્ખો કરી આપ્યો. સુરેશ જોષીના સમસ્ત સાહિત્યપુરુષાર્થે અને મુંબઈ, વડોદરા, અપવાદના સાહિત્યજૂથોએ સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં ‘સંસ્કૃતિ નહીં, કૃતિ’નો આદર્શ આગળ ધર્યો. સાહિત્યકારોએ એકબાજુ પોતાનાં હથિયારો, મૂળભૂત હથિયારો ફેંકી દીધાં, છંદ પ્રાસ છોડ્યા; અને બીજી બાજુ કથાસાહિત્યમાં ચેતનાપ્રવાહ માટે કથાદોર છોડી દીધો. કદાચ પારંપરિક સૌંદર્યશાસ્ત્રની ઉપેક્ષા કરવા સુધી પહોંચ્યા. અલબત્ત, આથી સાહિત્યસ્વરૂપોમાં ભાષાસંવેદન, પ્રતીકપ્રયોગો અને કલ્પનશ્રેણીઓ અગ્રમાયી રહ્યાં. આધુનિકતાવાદે પહેલીવાર ભાષાને નિષ્ક્રિય માધ્યમ ન ગણીને ભાષાને જ લક્ષ્ય કરી.

૬.૫ બીજી રીતે કહીએ તો સાહિત્યની સાથે હંમેશાં લેખક, વાચક, જગત,

કૃતિ અને ભાષાનાં પાસાંઓ સંકળાયેલાં રહ્યાં છે પણ અહીં આધુનિકતાવાદી અભિગમે સાહિત્યને કેવળ ભાષા પર જ સ્થિર કરવા પ્રયત્ન કર્યો. એટલે કે આધુનિકતાવાદી સાહિત્ય એક રીતે જોઈએ તો સાહિત્યની જ વિરુદ્ધમાં (Literature against itself) ગયું. બીજું એવું પણ લાગે કે કાવ્યનો આદર્શ લગભગ અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપો પર પરાણે લાદી દઈ સાહિત્યરચનાઓના બાહ્યસંકેતોને આંતરસંકેતો તરફ વાળી લીધા. સાહિત્યરચનાઓ પોતામાં બંધ થઈ. રશિયન સ્વરૂપવાદનો નર્ચો 'સાહિત્યિકતા' પર ઝોક; નવ્ય અમેરિકન વિવેચનનો ભાતપોત (Texture & Structure) નો આગ્રહ; અનુસંરચનાવાદનો લેખકકેન્દ્રી (Writerly) કૃતિઓ પરનો મદાર, — આ બધા સિદ્ધાંતોથી સાહિત્ય આકાન્ત થયું. એક પ્રકારની સિદ્ધાન્તશાઈ પ્રવર્તી. છેલ્લે છેલ્લે દેરિદા (Derrida)એ આવીને પોતાનામાં બંધ ભાષાતંત્રને અર્થની સતત શોધમાં છૂટું કરી અર્થથી વેગળું કર્યું. આ પ્રકારની કટોકટી વેળાએ રશિયન આલોચક બાખ્તિન(Bakhtin)ના વીસમી સદીના ત્રીજા દાયકામાં લખાયેલા લેખોના વીસમી સદીના આઠમા દાયકામાં પ્રગટ થયેલા અનુવાદોએ સાહિત્યને વિમુક્ત કર્યું. ભાષાની, બોલનાર અને સાંભળનારની અનિવાર્યતા દ્વિમુખી (Dialogical) માનવીય રચના આગળ ધરાતા ભાષા સાથે સાહિત્ય અંગે પણ નવેસરથી વિચારણા શરૂ થઈ.

(૭)

૭.૧ અહીંથી આજના અનુઆધુનિકતાવાદી સાહિત્યસમજનાં મંડાણ શરૂ થયાં. કેવળ ભાષાકેન્દ્રી નિર્માણીકરણ તરફ ગયેલું વલણ માનવીકરણ તરફ પાછું તો ફર્યું પણ ત્યારે મનુષ્ય ઔદ્યોગિક સમાજમાંથી અનુઔદ્યોગિક સમાજમાં મુકાઈ ચૂક્યો હતો. રાષ્ટ્રીય મૂડીવાદે ભીંસ લેવી શરૂ કરી હતી. ઉત્તરોત્તર માહિતીસમાજ ભરડો લઈ રહ્યો હતો. ડિજિટલ યુગ આગળને આગળ વધી રહ્યો હતો. અમેરિકન બોદિલારે જેની જિકર કરી છે એ Hyper text કે E-text દ્વારા આધુનિકતાવાદ સુધી આવેલો મુદ્રણયુગ હવે ભયમાં મુકાઈ રહ્યો હતો.

૭.૨ મનુષ્યના શ્રેય માટે વૈશ્વિક ગણાતા સોવિયેટવાદ જેવા મહાવૃત્તાન્તો નિષ્ફળ જઈ રહ્યા હતા. અને તેથી ઝાં લ્યોતાર (Jean Lyotard) જેવાએ લઘુવૃત્તાન્તોમાં જગતનું શ્રેય જોવું શરૂ કર્યું. મહાવૃત્તાન્તોમાં ઢંકાઈ જતી માનવજાતની વિવિધતા તરફ ધ્યાન દોર્યું. લ્યોતારે ભિન્નતાનો આદર કરવાનો (respect the difference) મંત્ર આપ્યો. આ અનુઆધુનિક મિજાજમાં કેન્દ્રથી દૂર સમાજના હાંસિયામાં ધકેલાયેલાં તત્ત્વોનો પહેલીવાર ક્રાન્તિકારક રીતે વિરોધ પ્રગટ થયો. જગતની વસતીનો અડધો ભાગ ગણાતો નારીસમાજ પિતૃસત્તાક

વ્યવસ્થામાં જે અત્યારસુધી દમિત હતો એનો નારીવાદી વિરોધ; સંસ્થાનવાદના અંત પછી પણ ફરકતાં રહેતાં સંસ્થાનવાદી તત્ત્વો સામેનો પૂર્વવાદી (orientalism) વિરોધ; અશ્વેતોનો શ્વેતો સામેનો, વિકલાંગોનો સકલાંગો સામેનો, સજાતીયોનો વિજાતીયો સામેનો, આપણે ત્યાં દલિતોનો સવર્ણો સામેનો વિરોધ – આ બધા વિરોધનો અવાજ (Voice of protest) સદીઓનો પીડિત અવાજ છે. સમાજથી અલગ રખાયાની (Separation anxiety) એમાં વેદના છે. આ વિરોધનું સાહિત્ય, અત્યાર સુધી પીડા પહોંચાડનારાઓનાં મનોવલણોને પરિવર્તિત કરવા માગે છે. પીડકોની એમને સહાનુભૂતિ (Sympathy) નથી જોઈતી, એમને પીડકોની તદનુભૂતિ (empathy) જોઈએ છીએ.

૭.૩ આ રીતે અનુઆધુનિકતાવાદમાં પ્રવેશેલા માનવીય અભિગમે સાહિત્યસમજને ફરી એના સંદર્ભો સાથે જોડી છે. લેખક, વાચક, જગત, ઇતિહાસ સાહિત્યસમજમાં ફરી હાજર થયાં છે. પરંતુ સમજવાની વાત એ છે કે અનુઆધુનિકતાવાદમાં પ્રવેશેલો આ માનવીય સંદર્ભ એ અર્વાચીનયુગનો માનવીય સંદર્ભ નથી. અર્વાચીન યુગે સાહિત્યકૃતિને ગૌણ ગણી કૃતિબહારના માનવીય સંદર્ભોની વધુ ખેવના કરી છે, તો આધુનિકતાવાદીયુગે માનવીય સંદર્ભોને કાપી નાખી માત્ર કૃતિના સંદર્ભોની ખેવના કરી છે. ત્યારે, અનુઆધુનિકતાવાદે માનવીય સંદર્ભો સાથે કૃતિની પણ ખેવના કરી છે. પણ આ માનવીય સંદર્ભો જુદા છે. આ સંદર્ભોમાં અનુવ્યક્તિવાદ (Post individualism) પડેલો છે. અનુવ્યક્તિવાદ વિવિધ જૂથોની ઓળખમાં રૂપાન્તરિત થઈ રહ્યો છે. અહીં પોતાને ઉપેક્ષિત રાખનારાઓની સામે વિદ્રોહી જૂથોનો આક્રોશ છે. આ જૂથોનો આક્રોશ ધીમે ધીમે ભિન્નતા (difference)ની વિચારધારામાં પલટાઈ રહ્યો છે, આજની સાહિત્યસમજ ‘નવ્ય ઇતિહાસવાદ’ની પરિપાટીએ બદલાતા રહેતા આવા બાહ્યસંદર્ભો અને કૃતિના પોતાના આંતરસંદર્ભો વચ્ચે કૃતિના મૂલ્યને ઉપસાવવા મથે છે.

૭.૪ આને કારણે સાહિત્યસમજ આજે બૃહદસંસ્કૃતિવિમર્શ (Cultural Studies) નો એક ભાગ છે. જોનાથન ડોલીમોર (Jonathan Dollimore) અને એલન સિનફીલ્ડ (Alan Sinfield) જેવાઓએ સાંસ્કૃતિક ભૌતિકવાદની તરફેણ કરીને સાહિત્યના ઉત્સર્જન અને અભિગ્રહણની પરિસ્થિતિઓથી સંસ્કૃતિને અભિન્ન જોવા માંડી છે. તો વળી સાંસ્કૃતિક સાપેક્ષવાદ (cultural relativism) જેવી પ્રવૃત્તિએ ફરી સંસ્કૃતિની ઓળખને પાછી ભિન્ન રાખવાની પ્રવૃત્તિ કરી છે. ટૂંકમાં આજના સંસ્કૃતિવિમર્શમાં સંસ્કૃતિને કોઈ સ્થિર સ્થાયી વસ તરીકે નહીં પણ

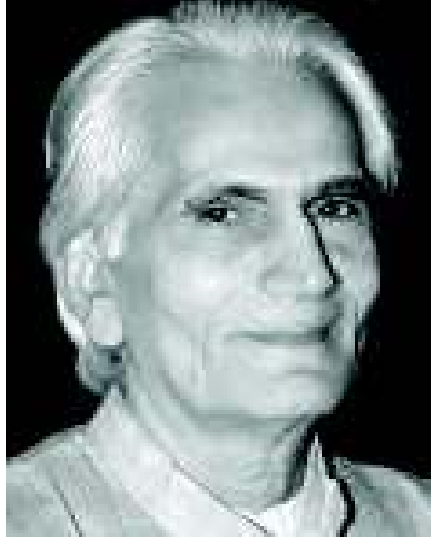

સતત ક્રિયાશીલ દ્રાવણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવી રહી છે. સ્ટીફન, ગ્રીનબલ્ટ (Stephen Greenbalt) અને લૂઈ મોન્ટ્રોસ (Loise Montrose) જેવાઓનો નવ્ય ઇતિહાસવાદ પણ આવી જ કોઈ સાંસ્કૃતિક પીઠિકા પર ઊભો છે. એમાં ભિન્નતાનો આદર અને ભિન્નતાથી ઊભો થતો સંવાદ આવકાર્ય બન્યા છે; અને જાતજાતની કલાઓ તેમજ વિદ્યાઓ સાથેના સાહિત્યનાં સંયોજનો આજે શક્ય બન્યાં છે. કદાચ તેથી જ એસ. શંકરે ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય’ જેવી એકવાચક સંજ્ઞાને સુધારી ‘તુલનાત્મક સાહિત્યો’ જેવી બહુવાચક સંજ્ઞા સ્વીકારવાનો આજના સમયમાં આગ્રહ કર્યો છે. આજની આવી સાહિત્યસમજ ટેકનોલોજીના અનિયંત્રિત અવિચારી અતિરેક વચ્ચે, મૂલ્યનિરપેક્ષ દોડ વચ્ચે, વકરેલાં આતંક અને હિંસાખોરી વચ્ચે, અતિશય પ્રદૂષિત વાતાવરણ વચ્ચે, વિસ્ફોટક માહિતીઓના રાફડાઓ વચ્ચે, ઓસરતી જતી માનવવિદ્યાઓ અને ઉપેક્ષિત થતી જતી માતૃભાષાઓ વચ્ચે, અસહિષ્ણુ સમાજો વચ્ચે - આવા માઠા સમયમાં યોગ્ય દિશાનું ભાન કરાવી શકશે ? ફરી મેથ્યૂ આર્નલ્ડની પંક્તિ સ્મરણમાં આવે છે; ‘ચિત્ત મારા તું પૂછે છે, આટલા માઠા સમયમાં કોણ આશ્રય આપશે ?’

૭.૫ છેવટે તો સાહિત્યકાર જ આ કરી શકે. નહેરુએ કોઈ મંચ પર હિન્દી કવિ નિરાલાને અને પોતાને કોઈ ચીની લોકકથાનાં પાત્રો રૂપે વર્ણવ્યા હતા; જેમાં એક રાજાને બે પુત્રો હતા : એક ડાહ્યો અને બીજો મન્દબુદ્ધિનો. રાજ્યારોહણનો અવસર આવ્યો ત્યારે રાજાએ મન્દબુદ્ધિ પુત્રને કહ્યું : ‘હું તને કાંઈ આપી શકું તો માત્ર રાજગાદી આપી શકું’ અને ડાહ્યાને કહ્યું : ‘તારે તો મોટી સિદ્ધિઓ મેળવવાની છે, તારે કવિ થવાનું છે’ આ ચીની કથા વર્ણવીને નહેરુએ ઊભા થઈ પોતાનો હાર કવિ નિરાલાને પહેરાવ્યો હતો. આજની સંભ્રાન્ત સ્થિતિ અને દશામાં આવો સાહિત્યવિવેક પ્રજ્વલિત હો !

સકલનો સમાસ ઝંખનાર શ્રી રઘુવીર ચૌધરીને જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ

■ યોગેશ જોષી

રઘુવીરભાઈને જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડના સમાચારથી ગુજરાતીઓના હૈયે હરખ માતો નથી. વંદન-અભિનંદનનું ઊમટેલું પૂર હજી શમ્યું નથી. રઘુવીરભાઈ અનેક સર્જકોને અને એમની સર્જકતાને સતત તિલક કરતા રહ્યા છે, હવે રઘુવીરભાઈના વિશાળ કપાળ પર વધુ એક તિલક, જ્ઞાનપીઠ દ્વારા. હુંય બડભાગી છું કે રાજેન્દ્ર શાહને જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ મળ્યો ત્યારે ‘પરબ’ના પાને એમને વંદન કરવાની તક મળેલી અને આજે સહુ વતી રઘુવીરભાઈને વંદન-અભિનંદન.

વાડ વગરના વિશાળ ખેતર જેવું હૈયું ધરાવનાર, કોઈનોયે પરિહાર નહિ કરનાર, અખિલાઈને ચાહનાર, જીવન અને મૂલ્યોની તેમજ પરમ તત્ત્વ અને સંતુલનના સંબંધની સૂક્ષ્મ સમજણ ધરાવનાર રઘુવીર ચૌધરીએ ૨૦૧૩માં સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હી દ્વારા ફેલોશિપ ગૌરવ પ્રદાન થયેલું ત્યારે એમના વિશે દીર્ઘ તંત્રીલેખ કરેલો. એમાં પહેલા જ ફકરામાં લખેલું – ‘ઉપરવાસ’ત્રયી માટે કે સમગ્ર સર્જન માટે એમને જ્ઞાનપીઠ કેમ નહિ ?! (‘પરબ’માં આ લેખ વાંચ્યા બાદ રઘુવીરભાઈએ કહેલું – આ વાક્ય લખવાની જરૂર નહોતી. આ લેખ કોઈ પુસ્તકમાં લેવાનો થાય ત્યારે આ વાક્ય કાઢી નાખજો.) આ ક્ષણેય સવાલ જાગે છે – અન્ય ભારતીય ભાષાઓના જ્ઞાનપીઠ વિજેતા સર્જકોની કૃતિઓના અનુવાદોમાંથી પસાર થતાં થાય છે – આવું કામ, બલકે આથીય ઉત્કૃષ્ટ કામ આપણી ભાષામાં થયું છે તો એના સર્જકને જ્ઞાનપીઠ સન્માન કેમ નહિ ? હિન્દી

તથા અંગ્રેજીમાં આપણી ભાષાની ઉત્તમ કૃતિઓના સારા અનુવાદો થતા નથી ? કેન્દ્રમાં રજૂઆત બાબતે આપણે ઊણા ઊતરીએ છીએ ?!

રઘુવીરભાઈને અભિનંદન આપવા હું નીકળ્યો તો મારી છ વર્ષની દોહિત્રી - જીયા પણ સાથે થઈ. રસ્તામાં એના પ્રશ્નો ચાલતા રહ્યા -

‘આપણે જેમના ઘરે જઈએ છીએ એ દાદાનું નામ શું ?’

‘રઘુવીર ચૌધરી.’

‘એ દાદા શું કરે છે ?’

‘બહુ જ લખે છે, ખૂબ ચાલે છે ને બહુ પ્રવાસ કરે છે.’

‘બહુ જ લખે એનો થાક ઉતારવા પ્રવાસ કરે ?’

‘હા.’

‘બહુ જ લખે તો હાથ ના દુખે ?’

‘એમને હાથ ના દુખે.’

‘કેમ ?’

‘કેમ કે એ દાદા શીરો ખાય છે ને બધાને શીરો ખવડાવે છે. શીરો ખાવાથી તાકાત આવે.’

માધવ રામાનુજને નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ મળ્યો ત્યારે રઘુવીરભાઈ સાથે મહુવા જવાનું થયેલું. મહુવાથી પાછા ફર્યા ત્યારે રાતના બે વાગી ગયેલા. પારુબહેને પૂછ્યું - ‘સુનિતાએ શીરો કર્યો છે, ખાશો ?’

રાત્રે બે વાગે ઉમળકાથી અમે શીરો ખાધેલો. લાંબા પ્રવાસથી હું થાકેલો. પણ રઘુવીરભાઈ ?! પરોઢના ઉઘાડ જેવા તાજા. ખેતરમાંનો શ્રમ એમને હંમેશાં તરોતાજા રાખે છે.

રઘુવીરભાઈના ઘરે પહોંચ્યા ત્યારે તેઓ દાઢી કરતા હતા, ધીરજ અને ચીવટથી. મોં મીઠું કરાવવા દષ્ટિ બુંદીના લાડુ લઈ આવી. જીયાનું મોં જોઈને પારુબહેનને લાગ્યું - જીયાને બુંદીના લાડુ ભાવતા નથી. તરત તેઓ શેકેલી બદામવાળી ચોકલેટ લઈ આવ્યાં. (મંદાર અમેરિકાથી લાવ્યો હશે. મંદાર અહીં છે એથી સોનામાં સુગંધ ભળી....)

વિરમગામથી મારી બદલી અમદાવાદ થઈ ત્યારે, બેસતા વર્ષે પરિવાર સાથે રઘુવીરભાઈના ઘરે ગયેલો. મારા પાંચેક વર્ષના દીકરાએ શરમ-સંકોચના કારણે નાસ્તામાંથી કશું લીધું નહોતું. પાછા વળ્યા ત્યારે રઘુવીરભાઈ બારણા સુધી આવ્યા ને મારા દીકરાના બેય ખિસ્સાં કાજુ-બદામથી ભરી દીધા...

બીજો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે - વાર્તાસત્ર પૂરું થયા બાદ લકઝરી બસમાં સુરતથી પાછા ફરતા હતા... ભરૂચ પાસે અને પછી ટ્રાફિકજામના કારણે આખી રાત

રસ્તામાં ગઈ, છેક મોડી સવારે વડોદરા હાઈ-વે આવ્યો. મૂશળધાર વરસાદ. બહાર ફૂટપાથ પર કેળાં વેચનાર દેખાયો.

‘રમેશભાઈ, બધાં માટે કેળાં લઈ આવો.’ રઘુવીરભાઈએ કહ્યું.

રમેશભાઈ (રમેશ દવે) ગયા. કેળાંવાળા પાસે ભાવ ઓછો કરાવવા લાગ્યા. ત્યાં રઘુવીરભાઈ બોલ્યા -

‘ભાવ ઓછો ન કરાવો. આટલા વરસાદમાં એ આવ્યો છે, એને પૂરું વળતર મળવું જોઈએ.’

માણસ માટે, સમાજ માટે, શબ્દ માટે, શબ્દ માટે, સત્ય માટે, મૂલ્યો માટે એમની નિસબત વિરલ.

નવા વલ્લભ વિદ્યાનગરમાં પરિષદનું અધિવેશન હતું ત્યારે પરોઢિયે રઘુવીરભાઈની સાથે નજીકના ખેતરમાં ચાલવા જવાનો મોકો મળેલો. રઘુવીરભાઈના પગની સાવ નજીકથી એક મોટો સાપ ઝપાટાભેર ચાલ્યો ગયો. ક્ષણભર મારો તો જીવ ઊંચો થઈ ગયેલો. પણ રઘુવીરભાઈને થડકો સુધ્ધાં થયો નહોતો !

‘ગામ, સીમ, વન ગાઢ, સરોવર સાયવતા’ ને ‘સહુની સંગાથે સમરસ ભાવે જીવતા’ વડવાઓનો વારસો રઘુવીરભાઈ વિસ્તારતા રહ્યા છે. આથી જ તેઓ કોઈ પણ સમસ્યા અસહકારથી નહિ, પણ સંવાદથી ઉકેલવા મથે છે.

૧૯૮૪-૮૫માં માઉન્ટ આબુની નવોદિત સર્જક શિબિરમાં, ઊંચાઈની પાતળી હવાના કારણે મને asthmaનો accute હુમલો થયેલો. સ્ટરોઈડ લેવા છતાં આખી રાત શ્વાસ ચાલુ રહેલો. એની જાણ થતાં જ રઘુવીરભાઈ સવારે મારી ખબર પૂછવા આવેલા, હાથમાં આગલા દિવસે જ મેં આપેલી મારી વાર્તાઓની ફાઈલ ! બધી જ વાર્તાઓ તેઓ વાંચી ગયેલા ને ઉપયોગી સૂચનો કરેલાં. ખેડૂત જેમ તાજા ફૂટતા છોડની સંભાળ લે તેમ રઘુવીરભાઈ નવોદિતોની કાળજી રાખે છે. એમનાં પરિશ્રમી, માયાળુ મા (‘મા ને તો માયા એ જ મોક્ષ’) ઘરને ઓટલે બેસીને એકેએક વટેમારગુની ભાળ લેતાં એમ રઘુવીરભાઈ પણ માનવસમાજને ઓટલે બેસીને સમાજની અને સાહિત્યની સંભાળ લેતા રહે છે. ભણતા ત્યારે તેઓ વિનોબાના ‘ભૂદાન આંદોલન’માં જોડાયેલા. ‘નવનિર્માણ આંદોલન’માં સક્રિય રહેલા. કટોકટીના વિરોધમાં અવાજ ઊઠાવેલો. ભૂકંપ પછી તેઓ કચ્છની વહારે દોડી ગયેલા. મારા પિતાજીના અવસાન બાદ તેઓ બેસણામાં વિસનગર આવેલા.

રઘુવીરભાઈને મન લખવું એટલે જીવવું, સચ્ચાઈપૂર્વક કોઈ પણ સમયે અને સ્થળે તેઓ લખી શકે છે, ચાલુ ટ્રેનમાં કે બસમાં, ટોળાં-વચ્ચે પણ તેઓ સહજતાથી લખી શકે છે. લખવું એ એમના માટે ચાલવા જેટલું સહજ છે, શ્વાસ લેવા જેટલું

સહજ છે. ‘અનુભવથી અવાજ સુધી’ લેખમાં એમણે લખવા વિશે આમ નોંધ્યું છે –
 ‘લખવું એટલે સંડોવાવું – involve થવું. સમયમાં અને સમય દ્વારા સમગ્રમાં.
 ‘મારે અભિપ્રાય કે અભિગ્રહ નથી’ એમ કહીને છટકી ન શકાય. માત્ર સંવેદન નહિ,
 દષ્ટિકોણ પણ ખરો. એટલું જળવાય કે દષ્ટિકોણ મમત્વનો વિષય ન બને. બાકી,
 માત્ર શબ્દની શોધ ન ચાલે, સ્વની સંવિત્તિ પણ ખરી. એ પલ્લુ વજનદાર હોવું જોઈએ,
 સમતુલા જળવાય એટલું.

એક બાજુ ‘હું’ અને બીજી બાજુ આખું વિશ્વ. વિશ્વમાં ‘હું’ વિસ્તરે અને વિશ્વ
 ‘હું’માં ઝિલાય; સબ્જેક્ટ અને ઓબ્જેક્ટનો ભેદ અભેદમાં પરિણમે – અનુભવ
 અવાજમાં પરિણમે.’

શબ્દ અને શબ્દની ઓળખ-પરખ, અખિલાઈની જાગરૂકતા, અંદર-બહારનું
 દર્શન, સાંસ્કૃતિક-સંદર્ભોનો સઘન અભ્યાસ તથા પુનર્લેખન માટેની કટિબદ્ધતા એમના
 શબ્દને ઓજસ તથા સૌંદર્ય આપે છે. સાહિત્યના બધા જ સ્વરૂપોમાં એમણે સૂક્ષ્મ
 જીવનદષ્ટિથી ગંજાવર કામ કર્યું છે. એમના જીવન અને કવન વિશે બે-ત્રણ દિવસનો
 શિબિર થઈ શકે.

૨૦૧૩માં રઘુવીરભાઈને સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હી દ્વારા ફેલોશિપ મળી એ
 નિમિત્તે એમના જીવન-કવન વિશે ‘પરબ’, સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૩ના અંકમાં દીર્ઘ તંત્રી
 લેખ કર્યો હતો. આ ક્ષણે, દોડતી કલમે એમનાં થોડાં સ્મરણો આલેખ્યાં. અનેક
 સ્વજનોના ચિત્તમાં રઘુવીરભાઈનાં અઢળક-મબલક સ્મરણો હશે, એનુંય એક સંપાદન
 થવું જોઈએ. તો અલગ અલગ કોણથી, દષ્ટિકોણથી એમનો એક મૂઠી ઊંચેરા માનવી
 તરીકેનો વિરલ પ્રોફાઈલ સાંપડે. એમને વંદન કરી વિરમું છું. આવતા અંકે ડૉ. ચંદ્રકાન્ત
 શેઠની કલમે શ્રી રઘુવીરભાઈ વિશે લેખ પ્રગટ થશે.

૩૧-૧૨-૨૦૧૫

સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હી દ્વારા ૨૦૧૫ના વર્ષ માટેના એવોર્ડ જાહેર થયા.
 ગુજરાતી ભાષામાં આ એવોર્ડ નિબંધસંગ્રહ ‘અંતે આરંભ’ માટે શ્રી રસિક શાહને
 એનાયત થશે. શ્રી રસિક શાહને અભિનંદન.

કવિતા

કેરળની કૌતુકમય કમનીય છાયામાં... | ચંદ્રકાન્ત શેઠ

૧

ભૂમિસાગરમાંથી ઊઠેલો,
ઊર્ધ્વાભિમુખ થયેલો વરાહ
ક્યારે
વાદળની ઘેરઘટામાં અટવાયેલા આકાશને
છોડાવીને
ઊંચકીને લઈ જાય છે અધર —
તેની મને પ્રતીક્ષા છે,
જેવી હતી પ્રતીક્ષા ગજેન્દ્રની
ગ્રાહના મુખમાંથી પોતાનો છુટકારો ક્યારે થાય છે તેની.

૨

ચાનાં ખેતરોની મખમલી બિછાત પર
જોઉં છું
પીતાંબરની જેમ ફરફરતું
હૂંફાળા તડકાનું રેશમ !
એ તડકાના રેશમ પર
લેટવાનું-આળોટવાનું મન થાય છે મને —
પેલાં ગોરાં ગોરાં બાળવાદળોની સાથે.
મારે તો
હસતાં — ખિલખિલ કરતાં ફૂલોની સંગત કરીને
સહેલવું છે. ખીણોના હરિતનીલ ઊંડા અવકાશમાં
કોઈ સ્વર્ણિમ મત્સ્યની જેમ.
કોઈ નિર્ઝરી જરૂર મારો સથવારો કરશે !

૩

લાલ માટીને લીલીછમ કરી દેવાની આ રૂપાંતરકળા
મને જો સિદ્ધ થાય,

તો

મારા આ ઘરની લાલ ઈંટેરી ભીંતોને
વરસાદના ટીપે ટીપે કરી દઉં લીલીબુંદ !
મારા ઘરની બંધિયારતાને
વર્ષાભીની માટીની માદકમીઠી સોડમથી
કરી દઉં મઘમઘતી ને મર્મરતી !

પણ આ રૂપાંતરકળા મને ક્યાંથી લાઘશે ?

– વાદળનાં મૂળિયાંમાંથી કે

ધરતીની પાનો ચડેલી છાતીમાંથી ?

૪

કેટકેટલાં પંખીઓથી ધબકતું રહે છે આકાશ !
આકાશનું જ ગુંજન પડઘાય છે પંખીઓના કલકલ્લોલમાં !
પંખીઓની પાંખે

વિસ્તરતો રહે છે ઉઘાડ

મારી અંદર ને મારી આસપાસ.

ઊંડાણનું રૂપરહસ્ય ઊંચાણમાં

તો

ઊંચાણનું રૂપરહસ્ય ઊંડાણમાં થાય છે ઉદ્ઘાટિત !

પૂર્ણિમાની ધરતીપટે ઢળી ગયેલી ચાંદની

બટમોગરાની ઉન્મત્ત સુવાસે સ્પર્શે છે મારા શ્વાસને !

સવારની સોનલ કન્યા

સૂરજમુખીના સ્વર્ણિમ ઉજાશે આકર્ષે છે મને !

હવે તો મારી અંદરનાં બારીબારણાં બધાંયે ખુલ્લાં...

મારા આંગણે,

મારા ઉંબરે,

આકાશ ને ધરતી મળ્યાનો છલકાય આનંદ,

છંદોમય રીતે !

તમનેય ભીંજવે છે ને એની છાલક ?

૫

કોઈ મદોન્મત્ત હસ્તીની

વિકસતી-ચમકતી ત્વયા સમો મસૃણ અંધકાર !
એ અંધકારના પહાડ પર

આમતેમ વળ ખાતી ને વળતી,

સરકતી ને ચમકતી,

દબાતી ને દેખાતી

તેજની સાપણ સમી વીજ !

વળી વળીને એ ડંખે છે મારી દષ્ટિને.

વળી એ ડંખે છે

જંગલની ગાઢ લીલી છાયામાં

લીલામયતાથી સહેલતી,

ઝૂમતી ને ઝૂલતી વનપરીઓને !

મારી સન્મુખ લહેરાતો જંગલનો પડછાયો

હવે મારા પંડમાં !

કોઈ વનપરીની ઉપસ્થિતિ અંતરિયાળ હવે મારામાં.

મારે હવે કથવી છે

લીલામય લહેરોની

લીલીલીલી અને ભીનીભીની કથા.

હવે મારા ચિદાકાશમાં બીજનો ઉઘાડ પણ છે,

અને પંખાળી વીજળીનો ઉપાડ પણ છે.

૬

આ ધરતી તો તૈયાર છે વાસકસજ્જા થવા.

એ બેઠી છે એના કાળાભમ્મર કેશ છુટ્ટા મેલીને.

એણે તો પરોવાવવા છે એકેએક કેશતંતુમાં

પાણીદાર મૌક્તિકો વાદળીઓ પાસે !

એણે તો લહેરાવવું છે એનું રેશમી નીલાંબર,

તાજળીસભર સુરભિત પવનની પ્રસન્ન લહેરખીઓથી !

એણે તો આકર્ષવું છે આકાશને

અને પ્રગાઢ આશ્લેષે ઉતારવું છે એને

પોતાના રોમેરોમમાં.

આકાશ પણ દક્ષ નાયકની જેમ,

પોતાની નાજુક સોનેરી કરાંગુલિએ

ધરતીના

હીરાની જેમ ઝળકતા ચિબુકને
હળવેથી, સ્પર્શી,
ઊંચું કરી;

ધરતીની પાણીદાર આંખોમાં
આસમાની નીલિમાનું અંજન કરી.
એના મુખારવિંદને ચસચસતા ચુંબને અંકિત કરી;
એને સુદૃઢ આલિંગનમાં લઈ
પ્રીતવર્ષણથી કરી રહે છે પુલકિત ને પ્રફુલ્લિત !

૭

પાતાળ ભેદીને પ્રગટેલો મણિધર
લીલપ ને નીલપના રાશિપુંજ સમી
પહાડી વનરાઈમાં વિલસતો
સરકે છે વાદળોની શ્રેણીમાંથી વીજસૂત્રની જેમ !
એ મણિધર વર્તુળાતો,

ઊંચાઈના મુખે પહોંચવા આરોહતો,
જ્યારે ફેણ માંડીને સન્મુખ થાય છે ત્યારે
મારામાંનો બાલકૃષ્ણ નીકળી પડે છે
એને નાથવા ને નર્તવા.

હું ઉત્સુક થાઉં છું

મારા એ બાલકૃષ્ણની બંસીની સુરાવટ માટે,
મને તો મણિધરની પડખોપડખ જાણે
સરતી લાગે છે એની કાંચળી સમી કાલિંદી !
આ ગિરિમાળાના ખડકો શું એથી જ હશે
ખડેપગ રોમાંચિત ?

૮

મારા નાભિપ્રદેશમાં કુંડલિની રચીને
સૂતેલી સાપણને સંકોરવા માટે,
ઘૃતદીપોના સ્નિગ્ધસૌમ્ય અજવાસમાં
પોઢેલા પદ્મમણિને
જ્યારે મેં વિનંતી કરી ત્યારે
એમણે મને ચડાવી દીધો કોઈ ચાક પર !
જાણે કોઈ ઘૂમતા મંદરાચલની સાથે

હુંયે ઘૂમું છું ગોળ ગોળ !
 કશુંક વલોવાય છે મારામાં...
 લાગે છે સાગરમંથનનો અવસર મંડાયો છે મારામાં
 લાગે છે મંથનથી તરી આવશે કશુંક અમૃતમય !
 મારા ઘટમાં ઉત્સુકતા ઊઠી છે અમૃતકુંભ થવાની :
 શેષશય્યા પર વિરાજેલા પદ્મનાભ સમક્ષ !
 હું બદ્ધાંજલિ ખડો છું...
 જોઉં છું :
 પદ્મનાભ મારી અંદર મને કઈ રીતે મળે છે તે...

૯

ચંદનમયતા તડકાની,
 સુવાસમયતા કૌમુદીની,
 સુકુમારતા કદલીની,
 ને સ્તન્યમધુરતા શ્રીફળની.
 ધુંવાધાર ગુંજ ગહરાઈની,
 ધારદાર નમણાઈ નેત્રની,
 સ્નિગ્ધ સ્વરૂપતા સંકુલતાની,
 તળવેધકતા કોઈ વીજની.
 દુર્દમ્ય આવેગ દરિયાનો,
 ને દુર્ધર્ષ્ય સંવેગ શિવાનો,
 સસ્યશ્યામલા ધરાસુંદરીનો સઘન આશ્લેષ;
 અને પ્રીતપ્રકાશિત લાવણ્યે આકાશનો અંતઃપ્રવેશ !
 અંદર-બહારની સબળ સેતુમયતા;
 અને અંદર-બહારની એકાકાર સિંધુમયતા !
 અહીં કન્યાકુમારી ને રામેશ્વરની કેવી તરવરતી એકાત્મતા
 સર્વ સિંધુના આ સંવાદમય સંમિલનમાં !

[* યોગેશ જોષી - રશ્મિબહેન જોષી, શ્રદ્ધાબહેન ત્રિવેદી - અશ્વિનભાઈ ત્રિવેદી તથા ઊર્મિલાબહેન ઠાકર તથા સર્વ સહપ્રવાસીઓને માટે]

બે સોનેટ | રામચન્દ્ર પટેલ

૧. એકલ હું

(વસંત-મૃદંગ)

વીત્યા ઘણા દિવસ, પત્ર લખું અકાળે,
તોડી લઈ પરણ આમ્રનું મૂકું માથે –
કૂવો, તળાવ, નદી, વાવ, વરાહ, દેરું,
ભાગોળ તોરણ ઝગમગી એકસામટાં,
બાઝી પડે : પીપલ છાંયડી તો દઝાડે.

તેં એકદા મયૂર પૂંઠળ દોડ મૂકી...
સામે જ એકલ હું : બે અથડાઈ બેઠાં,
કેવું બનેલું ધૂળ નેળિયું મેઘ મીઠું.
– લે, એક વાર અવળી ધરી પૂંઠ ઊભો,
ધીમેશથી સરી કપાળ કપાળ ટીંચી,
ચોખા, કપૂર ફૂલ, કંકુ, દહીં જવારા,
છોડી ગઈ તું ક્યહીં સાગરપાર દેશે.

મેંદી વડે ચીતરું, શેરડી એક સાંઠો,
લાગે બધું બળતું જંગલઘાટ, કાંઠો.

૨. કંઠ

(વસંત-મૃદંગ)

લીલી રસાળ વનરાજિ, જમીન જોતર્યાં,
બે પ્હાડ પૂંઠ વચમાં જળધોધ ઘૂઘવે...
ને ફાટખીણ ધરુજે... પડઘા નિરંતર,
ધૂવાં પરે અવનવી દીપસૃષ્ટિ ચીતરે.

બે આપણે ઘડીક વાદળ પાથરીને
માટી મહેક સહ વાયુની છાંટ ઝીલવા
બેઠાં, વળી નીરખવા ઉડતાં પતંગિયાં...
કેવું અડોઅડ ધરાનભ ? સિંહત્રાડ
ઊઠી... ડરી ભય ભરેલ તું ફીણફીણ

દોડી ગઈ... ક્યહીંક બેઠકને વગોવી.
ઊઠ્યો થઈ વિવશ હું, પછી ના કદી મળ્યાં,
ઉલ્કા સમી ધખતી એકલતા સહી ફરું...
તે આવ ! આપું હળવે ફૂલહાર તારો,
સાથે ગળે હું દઉં કોતરી કંઠ મારો.

કમ વરસાદ | રવીન્દ્ર પારેખ

આ ધરતી કોરી કોરી છે કારણ કે કમ વરસાદ,
પણ, જેવી ભીંજાઈ તો લાગ્યું લીલોછમ વરસાદ...
એવો પણ ગાળો આવ્યો કે ક્યાંય જડે ના ટીપું પણ,
ત્યાં મારી આંખોએ આવી બેઠું પંખી જેમ સ્મરણ,
બસ, તે પળથી રોજ થયો છે ધીમે ધીમે નમ વરસાદ...
કોણ ફૂલોને પીંછી મારી રંગે છે રંગે હાથે,
એય ખબર ના પડે કે બાથ ભીડે છે કોણ વગર બાથે,
ક્યાંય કશે વરસાદ ના હો ને લાગે ચોગરદમ વરસાદ...
જળ વરસે તો તેને ટીપે ટીપે આભ ઉછાળું હું,
પણ વરસે આંખો તો ક્યાંથી દૂર કશું કંઈ ભાળું હું,
આંખ અને આ આભની વચ્ચે કેવી આ સરગમ વરસાદ...

ઊકલી જવાનું છે | રવીન્દ્ર પારેખ

આપણે જવાનું છે,
શું બીજું થવાનું છે ?

હાથ જો તું ફેલાવે,
કેદ થઈ જવાનું છે.

તું ઊભી છે ઠોકરશી,
તો, તો વાગવાનું છે.

કામ તારું ભીંતોને,
બૂમ પાડવાનું છે.

ક્યાં બીજા વિકલ્પો છે ?
માત્ર જીવવાનું છે.

શું કરીશ આસો થઈ,
કામ એ હવાનું છે.

જાતની ગડી કરતાં,
ઊકલી જવાનું છે.

૧. હવે મને કવિતા લખતાં આવડી છે

ઘણાં વર્ષો પછી હવે,

મને કવિતા લખતાં આવડી છે.

હવે,

હાથમાં પેન ધ્રૂજ્યા નથી કરતી કલાકો સુધી

હૃદયમાં કોઈ આતંક નથી છવાતો એક શબ્દને

કાગળ પર ઉતારતાં.

મને સમજાઈ ચૂક્યું છે કે કોઈ ઉલ્કાપાત નથી

થઈ જવાનો કાગળ ઉપર.

કવિતા લખવી એ પણ એક કામ જ છે,

બીજા કોઈ પણ મહેનતના કામ જેવું.

હું ખૂંસ કવિ થવા માંડ્યો છું,

આરામથી ચા પીને બેઠાં બેઠાં ચારપાંચ

કવિતાઓ લખી કાઢું.

આ કવિતા કોના માટે ? શા માટે ? આવા પ્રશ્નોથી

પણ પર થઈ ચૂક્યો છું.

કવિતાને વધુ ને વધુ શુદ્ધ કરતા જવાના પ્રયત્નો

હવે હું કરતો નથી.

જ્યારે જેવી લખાય તેવી

લખી જ નાંખવી.

મને ખબર પડી ચૂકી છે કે

કવિતા તો હોય છે તમે ચાહતા હો એ છોકરી જેવી

અધૂરી અને અપ્રાપ્ય !

૨. કારીગર

શબ્દો વડે દરેક વસ્તુ સમજવી

કે સમજાવવી વ્યર્થ છે.

તેમ સમજ્યા પછી વધેલા

ઘસાયેલા, ટીચાયેલા

જર્જરિત શબ્દો પર

આરામથી બેઠેલા અનુભવી કારીગરની અદાથી
હું નજર ફેંકું છું.
(જે રીતે રસ્તાની બાજુમાં બેઠેલો મોચી, દરજી
કે બેંગ રિપેર કરનાર
પોતાના અનુભવની તીરથી તુચ્છકારપૂર્ણ નજર
તમારા રિપેરિંગ માંગતા સામાન પર નાંખે છે)
અને ટાંટિયા લાંબા કરી બેઠાં બેઠાં
તેમને ગોઠવી જોડીને બનાવી દઉં છું
એક કવિતા...

કંઈ આખી જિંદગી નહિ ચાલે, પણ
સાંધેલા ચંપલની જેમ ચાર-છ મહિના આરામથી કાઢશે
પછી નવી...

૩. કવિતા નાજુક હોય છે

કવિતા નાજુક હોય છે.
સહેલાઈથી ખચકાય, મૂરઝાય
ટેબલ પર ઢગલો થયેલા કાગળોમાં ખોવાય...
શેરબજારના ભાવાંક, આર્થિક વૃદ્ધિદર
ફુગાવાના આંક કે કૂડ ઓઇલના વૈશ્વિક ભાવ સામે
ચુપ થઈ જાય.

લેપટોપ પરની ફાઈલોની અવ્યવસ્થિત વ્યવસ્થામાં
લોગ ઇન, પાસવર્ડની માયાજાળમાં
ચારેબાજુ રણકતી મોબાઇલની ઘંટડીઓમાં
મૂંઝાય

એકલી કવિતા
કવિતાની એકલતા

છતાં,
બરડ થતી ધમનીઓની દીવાલો
પર જામતાં પડની પાછળથી ડોકિયું કરતી
કે જૂના જર્જરિત કોઈ મકાનની
દીવાલની ફાટમાં અચાનક ફૂટી

આવતી કૂંપળની જેમ તે સક્ષમ છે
જીવનને ધારણ કરવા
અચાનક, અનાયાસ
ફરી એક વાર,
વારંવાર
અનેકવાર !

બે ગઝલ | સાહિલ

૧. મળ્યાં તમે

આ ગગનની સાથે બાથ ભીડી ખરેલા પરમાં મળ્યાં તમે,
અને પાંચે-પાંચ મહાભૂતોની બધી અસરમાં મળ્યાં તમે.
જો મળો નહીં તો મળો નહીં પૂરા વિશ્વના કોઈ પણ ખૂણે,
મળ્યાં જેમને તમે એમને પૂરા સચરાચરમાં મળ્યાં તમે.
તમે કોણ છો – તમે ક્યાં હશો, કોઈને ખબર નથી કાંઈ પણ,
છતાં સો ટકાનું છે સત્ય કે બધીયે ડગરમાં મળ્યાં તમે.
હું તમારી શોધમાં ક્યાંથી ક્યાં ફર્યો પણ પગેરું મળ્યું નહીં,
અને આખરે જો મળ્યાં તમે તો મારા જ ઘરમાં મળ્યાં તમે.
ન ગગનના ગોખે છે બેસણાં – ન ધરાની ધૂળમાં છે સગડ,
છતાં જે સફર મહીં નીકળ્યો, મને એ સફરમાં મળ્યાં તમે.
તમે ના મળ્યાં મને ક્યાંય પણ છતાં શું નવાઈની વાત છે,
મને તાક્યા કરતી આ વિશ્વની સઘળી નજરમાં મળ્યાં તમે.
તમે શું – તમારા હોવા વિશે નથી જાણ 'સાહિલ' કોઈને,
ને હવાને પૂછી નવા-જૂની તો બધાં ખબરમાં મળ્યાં તમે.

૨. ... સામે ઊભા

માણસો ત્યારથી મૌલા સામે ઊભા,
જે ક્ષણે તેઓ આઈના સામે ઊભા.

સામસામે ઊભાં રહી વિચારે બધા,
હૂબહૂ જાણે કાર્યોડા સામે ઊભા.

તોય ખુલ્લામાં હોવાનો ભ્રમ ક્યાં ટૂટ્યો !
કેદ પર્દામાં થઈ - પર્દા સામે ઊભા.

દાવા ઓળખના પોકળ બધા નીકળ્યા,
જ્યારે પણ જાણીતા ચહેરા સામે ઊભા.

ઈશ્વરે માંગ્યો - આપેલો ચહેરો પરત,
લોક જઈ બિંબના ઢગલા સામે ઊભા.

કલ્પનામાંય ભેદી શક્યા ન કદી,
ઉમ્મ ભર જીર્ણ જે કિલ્લા સામે ઊભા.

જાણવા પંચ-તત્ત્વોની 'સાહિલ' કથા,
રોજ વિખરાતા પડછાયા સામે ઊભા.

સાભાર નોંધ

(પ્રકીર્ણ)

(૨૯૪) લાઈફ ઓફ પાઈ : અનુ. જિતેન્દ્ર શાહ, ૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૨૦૮, રૂ. ૧૭૫/- (૨૯૫) અસુર : રજૂઆત : વર્ષા પાઠક, ૨૦૧૫, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૮૪, રૂ. ૨૯૯/- (૨૯૬) Girl ફ્રેન્ડ : ધ્રુવ પટેલ, ૨૦૧૫, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૮ રૂ. ૯૯/- (૨૯૭) યુગદ્રષ્ટા : અનુ. : અવનીશ ભટ્ટ, ૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૩૦૪, રૂ. ૨૫૦/- (૨૯૮) Total બોયફ્રેન્ડ : ભરત તન્ના ૨૦૧૫, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૨૧૬, રૂ. ૧૭૫/- (૨૯૯) ભિન્ન રુચિ ભાવકનો શેક્સપિયર : પ્રસ્તુતિ : રમેશ ઓઝા, ૨૦૧૪, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૨૮૦ રૂ. ૨૧૫/-

તોરલ અને કેસેન્ડ્રા

■ શિરીષ પંચાલ

પછી તો તોરલે અમેરિકાની એક જાણીતી યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ મેળવી લીધો. હોસ્ટેલમાં પણ પ્રવેશ મેળવવામાં ઝાઝી મુશ્કેલી ન પડી. પહેલા દિવસે ત્યાં જઈ પણ આવી અને હોસ્ટેલમાં આવ્યા પછી તોરલનું હૈયું જે આનંદ અનુભવી રહ્યું હતું તેની તો શી વાત કરવી ? આઠમા ધોરણમાં ભણતી હતી ત્યારથી તેણે સપનું સેવ્યું હતું કે મોટી થઈને હું લંડન સ્કૂલ ઓફ ઇકનોમિક્સમાં ભણવા જઈશ. ત્યાં પત્તો નહિ પડે તો અમેરિકાની કોઈ યુનિવર્સિટીમાં ભણવા જઈશ. ઇંગ્લેંડ જેવો નાનો ટાપુ તો હવામાં ઊડી ગયો, પણ અમેરિકા એવું ને એવું અડીખમ ઊભું રહ્યું. ત્યાં પ્રવેશ મેળવવા છ મહિના ખાઈ-ખબૂચીને તે મંડી પડેલી. કેટલીય વાર તે ધીરજ ગુમાવી બેઠી હતી પણ છેવટે બધું હેમખેમ પાર પડ્યું. પહેલા દિવસે તો થોડી ગપસપ, જાતજાતની વાતોના તડાકા, અમેરિકનો તો ભારે વાતોડિયા, જરાય અજાણ્યું લાગવા ન દે એવું મંદારના મોઢે સાંભળેલું. તેની સાથે ઓરડામાં એક છોકરી બ્રાઝિલથી આવી હતી. તેની સાથે નાનીમોટી વાતો કરીને બેએક કલાક તો આમ જ વિતાવી દીધા. અમેરિકા જવા પાછળ બીજું પણ એક ખાસ કારણ હતું.

તોરલ કપડાં વોર્ડરોબમાં ગોઠવવા બેઠી અને બધું યાદ કરવા મથી.

તે દિવસે મંદાર અને મૈત્રેયી તોરલ માટે નાનીમોટી ખરીદી કરવા નીકળી પડ્યા હતા. નાના ભાઈઓ મોસાળ ગયા હતા. ઘરમાં તોરલ એકલી હતી, શું કરવું એ સૂઝતું નહોતું. એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં આંટા માર્યા કરતી હતી. એમ કરતાં કરતાં તે મંદારના ઓરડામાં જઈ ચઢી. ચારે બાજુ પુસ્તકોના ઢગલા હતા, એ ફંફોસી જોયા. ટેબલનાં ખાનાં ઉઘાડબંધ કરવા લાગી અને એમ કરવા જતાં એક ફિલ્મની સીડી હાથ લાગી. તેના પર ફિલ્મનું નામ હતું : કેસેન્ડ્રા કોસિંગ, ત્રણચાર કલાક વિના કોઈ આવવાનું ન હતું એટલે નિરાંતે મંદારના કમ્પ્યુટરમાં સીડી નાખીને જોવા લાગી. બર્ટ લેકેન્સ્ટર અને સોફિયા લોરેનને ચમકાવતી ફિલ્મ બહુ ગમી ગઈ. લાખો લોકોના જીવ બચાવવા ટ્રેનના અને બીજા એમ હજારોનો ભોગ લેવા તૈયાર થયેલા

લશ્કરી અધિકારીની માનવતા તેને સ્પર્શી ગઈ.

સીડી પાછી મૂકવા જતી હતી ત્યારે તેને નવાઈ લાગી. આ એક જ સીડી ડાયરીમાં શું કામ સાચવી રાખી હશે ? ડાયરીના પૂઠા પર એક ફોટો સાચવીને ચોંટાડેલો હતો. ફોટાની નીચે લખ્યું હતું : કેસેન્ડ્રા.

કોઈ અમેરિકન યુવતીનો એ ફોટો લાગ્યો. જાણે હમણાં જ તે તમારી સાથે બોલવા લાગશે. હાસ્યને કારણે ખીલું ખીલું થતા હોઈ, ચમક ચમક થતી ભૂરી આંખો અને આછા સોનેરી વાળ.

કોણ હશે આ ? ડાયરી હાથમાં લઈ વિચારવા બેઠી. મંદાર ભણવા માટે અમેરિકા ગયા ત્યારે તે તેમની સાથે ભણતી હશે ? કે પછી ? ફરી ડાયરીનાં પાનાં ફેરવવા લાગી. વચ્ચે સાચવી રાખેલું કોઈ અજાણ્યા વૃક્ષનું પાંદડું અને એક પત્ર નજરે ચડ્યાં.

ફરી તે કમ્પ્યુટર પર બેઠી અને ઇન્ટરનેટ પરથી કેસેન્ડ્રાની માહિતી ફંફોસવા લાગી. પહેલવહેલા ગ્રીક નાટ્યકારની મહાન કૃતિમાં ટ્રોય જીતીને આવેલો રાજા એગામેમ્નન પોતાની સાથે એક અદ્ભુત સુંદરીને લાવ્યો હતો અને તે હતી કેસેન્ડ્રા. આ સુંદરી ભવિષ્યવાણી કહી શકતી હતી, પણ તેની વાત કોઈ માનતું ન હતું.

હવે તે ડાયરીનો પેલો પત્ર વાંચવા બેઠી :

કેસેન્ડ્રા,

આજે પણ શનિવાર છે. દર શનિવારે સવાર પડે કે એક ઘેરી ઉદાસીનતા. કોઈ પાર્ટી, કોઈ ફિલ્મ, કોઈ પ્રસંગ... ક્યાંય મન ચોંટે જ નહિ. મારી પત્ની મૈત્રેયી કેટલીય વાર મને પૂછે છે પણ નિખાલસ બનીને કશું કહી શકતો નથી. પેટછૂટી વાત કરવાની ઇચ્છા હોવા છતાં હિંમત ચાલતી નથી. બહુ બીક લાગે છે. તારી સાથેના મારા પ્રેમને તો વેઠી લે પણ પેલા અપરાધને ? મારી કાયરતાને ? અને જો અમારી વચ્ચે જ દીવાલ ઊભી થઈ જાય તો ? અત્યારે મને પચાસ થવા આવ્યાં છે, મોટી દીકરી ત્યાં ભણવા જવાની તૈયારીઓ કરી રહી છે. અમેરિકાથી ભણીગણીને ભારત આવ્યા પછી મારું લગ્ન થયું, પણ તું માનીશ ? હું કોઈ શનિવારની રાતે મારી પત્નીને સ્પર્શી શક્યો નથી...

કેસેન્ડ્રા, કેસેન્ડ્રા... માય ડીયર, માય લવ, માય ટૂ લવ... હું અપરાધી છું. લાખ વખત બોલીશ તોય મને ક્ષમા મળવાની નથી. જિંદગીભર હૈયામાં શારડી ફરતી રહેશે. અપરાધ મારો અને સજા તને ? મેં માત્ર તારો જ નહિ પણ સમગ્ર સ્ત્રીજાતિનો અપરાધ કર્યો છે, ના... ના... માનવમાત્રનો અપરાધ કર્યો છે.

ત્યાંથી અહીં આવ્યા પછી વચ્ચે વચ્ચે મને અમેરિકા આવવાની ઇચ્છા થતી હતી. તારા સમાચાર જાણવા કેવી રીતે ? ત્યાં મારા બેચાર મિત્રો છે, ભણવામાં અમે

સાથે હતા પણ તેમને કહું કેવી રીતે ? તારી સામે ચાલેલા ખટલાની વિગતો મેં સાચવી રાખી છે. છાપાનાં કટિંગ પણ લેતો આવ્યો હતો. એકલો પડું ત્યારે એ બધું પાથરીને બેસું છું.

થાય છે કે મારી દીકરી તોરલ ત્યાં આવે ત્યારે તેને મળવાને બહાને એકલો આવું, જોઉં છું. મેં એક આખી ડાયરી ભરીને આપણા એ દિવસોની વાતો લખી રાખી છે, અત્યારે તે ક્યાંક આડીઅવળી મુકાઈ ગઈ છે. આમ તો હું જ આડોઅવળો નથી થઈ ગયો ?

તોરલે પત્ર, છાપાનાં કટિંગ, ફોટો પોતાની પર્સમાં મૂકી દીધાં.

બેચાર દિવસ પછી તોરલે પર્સમાંથી એ બધું બહાર કાઢ્યું. ફરી એ છબિ નીરખવા લાગી. શું કરવું ? કેસેન્ડ્રાનો પત્તો મેળવવો કેવી રીતે ? પછી એક દિવસ તેણે છાપામાં કોઈ ડિટેક્ટિવ એજન્સીની જાહેરખબર વાંચી અને તેનો સંપર્ક કર્યો. એકાદ મહિના પછી એ એજન્સીએ કેસેન્ડ્રા વિશે આટલી માહિતી આપી હતી :

વીસમી સપ્ટેમ્બર, શનિવારે ૧૮૯૭ના રોજ કેસેન્ડ્રાએ તેના પતિનું ખૂન કર્યું હતું. સાંયોગિક પુરાવાને આધારે કોર્ટે તેને કસૂરવાર ઠેરવી હતી, પરંતુ માત્ર પાંચ જ વર્ષની સજા ફરમાવી હતી. સારી ચાલચલગતને કારણે દોઢેક વર્ષ વહેલી તેને છોડી દેવામાં આવી હતી. કોઈ સ્વજન તો હતું નહિ, એટલે તે કોઈ અનાથાશ્રમમાં જઈ ચઢી. અને ત્યાં બધાંની દેખરેખ રાખતી થઈ. સાલસ અને હેતાળ સ્વભાવને કારણે તે બધાંની માનીતી બની ગઈ હતી. બેએક વરસ પછી તેની કોઈ માસીએ પોતાની બધી મિલકત કેસેન્ડ્રાને લખી આપી એટલે પછી પાસેના નાનકડા નગરમાં તેણે એક એપાર્ટમેન્ટ લીધું. અત્યારે પણ તે ત્યાં જ રહે છે. વિધવા થયા પછી તેણે બીજું લગ્ન કર્યું નથી. કોઈની સાથે પ્રેમના ચક્કરમાં તે પડી નથી. તેના ઘરે કોઈની અવરજવર ખાસ થતી નથી. હા, નિયમિત રીતે તે દરરોજ પાંચ-છ કલાક અનાથાશ્રમમાં જાય છે. તેનું નામ છે કેસેન્ડ્રા વેસ્ટ.

તોરલે આટલી વિગતો સાથે પેલા પત્રની વિગતો સરખાવી જોઈ. તેણે ફરી બેએક વાર તે પત્ર વાંચ્યો. કેસેન્ડ્રાની છબિ ધારી ધારીને જોઈ. હવે તેને ધીરે ધીરે ખ્યાલ આવવા લાગ્યો. ઝાંખું ચિત્ર થોડું સ્પષ્ટ થયું અને તેની સાથે જ તે હેબતાઈ ગઈ. તો શું કેસેન્ડ્રાના પતિનું ખૂન મંદારે કર્યું હતું ? એ દિવસ શનિવાર હતો એટલે તે શનિવારથી ગભરાયા કરતો હતો. મંદાર ખૂની ? તે ખૂન કરી શકે ? શું બન્યું હશે તે ખૂન કરવું પડ્યું ? બેત્રણ દિવસ સુધી તો તેને આ આઘાતની કળ વળી નહીં. હવે શું કરવું ? કેસેન્ડ્રાને કયે મોઢે મળવા જવું ? એક ખૂનીની દીકરીને તે મળે ખરી ? તરત જ તે ઘરની બહાર કાઢી મૂકશે. જેલમાં રહીને તેનો સ્વભાવ ચીડિયો

થઈ ગયો હશે. એ મહિનાઓના મહિના સાવ એકલી જેલમાં રહી કેવી રીતે ? પોતાને એક દિવસ એકલા રહેવાનું આવે છે તો કેવી ગભરાઈ જાય છે ! આટલાં બધાં વરસ એકલા રહ્યા પછી માણસ કેવું થઈ જતું હશે ? પપ્પાએ ઘરમાં કેમ કોઈ કરતાં કોઈને આ વાત કરી જ નહીં ? બીક લાગી હશે ? કોની બીક ? મૈત્રેયીની ? વાત કર્યા પછી કોઈની આંખમાં આંખ મેળવી નહિ શકાય એવું લાગ્યું હશે ? બીજી બાજુ મંદારે આટલાં બધાં વરસ આ અપરાધભાવને કેવી રીતે હૈયામાં સંઘરી રાખ્યો હશે ?

કેસેન્ડ્રા આ ઘટના પછી ભારતીયોને ધિક્કારતી થઈ હશે ? ભલે એ ધિક્કારતી હશે તોપણ તેણે મનોમન કેસેન્ડ્રાને મળવાનું નક્કી કર્યું. ડિટેક્ટિવ એજન્સીએ તેને સરનામું આપ્યું હતું, ફોન નંબર પણ આપ્યો હતો. એટલું સારું હતું કે તેનું ઘર હોસ્ટેલથી ચાલીસપચાસ કિલોમીટર જ દૂર હતું. દરરોજ પોતાના નિશ્ચયને વળ ચઢાવતી જ રહી. એક રવિવારે તે બસમાં બેસીને તેને ત્યાં જવા નીકળી પડી. તેની પાસે એજન્સીએ આપેલો ફોન-નંબર પણ હતો. પણ થોડું વિચારીને ફોન કરવાનું માંડી વાળ્યું.

સરનામું વ્યવસ્થિત હતું એટલે ઘર શોધવામાં બહુ મુશ્કેલી ના પડી. તેણે બહાર ઊભા રહીને ઘંટડી વગાડી. તેનું હૃદય જોરજોરથી ધડકતું હતું. શું થશે ? તે મને આવકારશે ? વાતો કરશે ? કાઢી તો નહિ મૂકે ને ? અને હું તેની સાથે વાત કરીશ કેવી રીતે ?

થોડી વાર તો ઘંટડીનો કશો પ્રત્યુત્તર ન મળ્યો. તોરલને ઘડીભર તો થયું કે ચાલ, પાછી જતી રહું. પણ મંદારના અપરાધભાવને ઓગાળવા માટે હું તો આવી છું ને ? એ વિચારીને તેણે ફરી ઘંટડી વગાડી અને પ્રતીક્ષા કરતી ઊભી રહી ગઈ. કશોક સંચાર થતો લાગ્યો. ‘એ આવી...’ અવાજ સંભળાયો.

બારણું ખૂલ્યું. તોરલે પૂછ્યું, ‘મિસિસ કેસેન્ડ્રા વેસ્ટ ?’

ઉત્તર મળ્યો, ‘હા.’

તોરલે સામે જોયું. પેલી છબિ ઉપર માત્ર થોડાં વરસનાં આવરણ ચઢી ગયાં હતાં એટલું જ. એકલતા, હતાશા સામાન્ય રીતે વયમાં ખાસ્સી વૃદ્ધિ કરી દેતાં હોય છે. પણ કેસેન્ડ્રા ઉપર ખાસ એવું કશું આવરણ ચઢ્યું હોય એમ લાગ્યું નહિ.

તેણે કેસેન્ડ્રા સામે જોયું. તેની આંખોમાં શું હતું ? ઉષ્માભર્યો આવકાર નહોતો તો તિરસ્કાર પણ નહોતો. કેવી રીતે વાત કરવી ? તે કેટલી બધી વાર એ બધું વિચારીને બેઠી હતી. પણ અત્યારે કશું જ યાદ ન આવ્યું. માત્ર તેની આંખો સામે તાક્યા જ કર્યું, તાક્યા જ કર્યું.

‘આમ તાકી તાકીને શું જોયા કરે છે ? દેખાવ પરથી તો ભારતીય લાગે છે

અને કપાળે ચાંલ્લો છે.’ થોડી વાર એમ જ તાકીને કહ્યું, ‘તારો ચહેરો પરિચિત કેમ લાગે છે ? આપણે મળ્યા તો નથી. અમેરિકા હમણાં જ આવી ?’

‘હા.’

‘શું કામ છે ?’

અવાજમાં થોડી કર્કશતા હતી.

‘માફ કરજો. તમે મને નહિ ઓળખો. તમારું અનુમાન સાચું. હું ભારતથી આવી છું. મારું નામ તોરલ પરીખ. મારા પપ્પાનું નામ મંદાર પરીખ.’

મંદારનું નામ સાંભળતાંવેંત કેસેન્ડ્રાના મોં પરના ભાવ બદલાઈ ગયા. આંખો એકદમ ખીલી ગઈ. થોડી ઝાંચ તરી આવી. વચ્ચેના દાયકાઓ જાણે ગાયબ થઈ ગયા ન હોય એવું લાગ્યું. પેલી તટસ્થતાનું આવરણ એકદમ સરી ગયું. કોઈ વ્યક્તિના ભાવ આટલા બધા જલદી બદલાઈ જાય ? આંખો જ નહીં, આખેઆખી કાયા જાણે નર્તન કરતી લાગી. તેના શરીરનો એકેએક અણુ જાણે હૈયાના તાલે નાચી રહ્યો હતો. માત્ર આંખો જ નહીં, તેનું આખું મુખ તેને આવકારી રહ્યું હતું.

તરત જ તેણે તોરલના હાથ ઝાલી લીધા. ‘તું.. તું મંદારની દીકરી ? અરે બાપ રે... કેટલી મોટી !’ હાથ પકડીને કેસેન્ડ્રા તોરલને અંદરના ઓરડામાં લઈ ગઈ. પલંગ પર બેસાડીને બોલી, ‘એક જ મિનિટ...’ તે બીજા ઓરડામાં ગઈ.

એ દરમિયાન તોરલે આસપાસ નજર કરી. એક ભીંતે મંદારની છબિ લટકતી હતી. કેસેન્ડ્રા તરત જ આવી ગઈ. હવે તેની આંખ પર ચશ્માં હતાં. ‘તને બરાબર જોઈ શકું એટલા માટે ચશ્માં પહેરી આવી... અરે તને પાણી આપવાનું તો ભૂલી જ ગઈ.’ તોરલ હા કે ના પાડે તે પહેલાં કેસેન્ડ્રા ઉતાવળે અંદર ગઈ અને પાણી લઈને આવી.

‘તમને ભારતીયોને તો પાણી આપવું જ પડે. તમે હંમેશાં મહેમાનો આવે કે તરત આપો જ છો ને ! મને મંદારે આ બધી વાતો કરી હતી.’

હવે તે તોરલને ધારી ધારીને જોવા લાગી. તોરલના હાથ, એની હથેળી, એની આંગળીઓને સ્પર્શીને પોતાના ગાલે લઈ જઈ પંપાળી જોયું. જાણે તે તોરલની કાયા દ્વારા મંદારને ફરી પામવા માગતી ન હોય ! પછી તેણે તોરલના આખા શરીરે હાથ ફેરવ્યો. હવે તેની આંખોમાં આંસુ ઊભરાયાં. તોરલને ભીંત પર લટકતી છબિમાં, કેસેન્ડ્રાનાં આંસુમાં, હૈયાનાં મરમોમાં મંદારની લિપિ જ પ્રકટતી લાગી. કેસેન્ડ્રા દ્વારા તે મંદારને નવેસરથી પામી રહી હતી.

તોરલ પોતાની સાથે યુવાન કેસેન્ડ્રાની છબિ લાવી હતી, તે અને મંદારની ડાયરીનાં પાનાં, છાપાંની જૂની કતરણો : એ બધું કેસેન્ડ્રા આગળ ધરી દીધું. મંદાર

કદાચ એ પત્ર કેસેન્ડ્રાને વંચાવવા માગતો હશે એટલે તે અંગ્રેજીમાં લખાયેલો હતો.

જરા સ્વસ્થ થઈને તેણે એ પત્ર વાંચ્યો. વર્ષો પહેલાંના મંદારમાં ખોવાઈ ગઈ. ફરી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડવા લાગી. તોરલે તેને જેટલું રડવું હોય તેટલું રડવા દીધું. પછી થોડી વાર ઊભી થઈને એક ગ્લાસ પાણી લઈ આવી.

‘ભારતીય જીવનશૈલી...’

‘હા, મા.’ તોરલથી સહજ રીતે મા શબ્દ બોલાઈ ગયો.

‘મા ?’

‘યસ મોમ. માય મોમ, ડાર્લિંગ મોમ....’ કહેતાં તોરલ કેસેન્ડ્રાને વળગીને રડવા લાગી. કેસેન્ડ્રાને ભારે ડૂમો ભરાઈ ગયો હતો. તે થોડી વાર તો કશું બોલી નહિ. પછી તેનો હાથ પકડીને રસોડામાં લઈ ગઈ. ‘ચાલ, આપણે બંને સરસ કોફી પીએ.’

‘લાવો ને હું બનાવી દઉં ?’ તોરલ ઊભી થવા જતી હતી ત્યાં તેણે તોરલને બેસાડી દીધી. ‘અરે પહેલી વાર દીકરી ઘરે આવી છે... માને કેટલો બધો હરખ થાય ?’

અમેરિકન પ્રજા આટલી બધી લાગણી બતાવી શકતી હશે ? પશ્ચિમની પ્રજા વિશેના ખ્યાલ કેસેન્ડ્રાને મળીને બદલાઈ ગયા. શું કેસેન્ડ્રા અપવાદ હશે ?

કોફી પીતાં પીતાં તો કેસેન્ડ્રાએ મંદારની કેટલી બધી વાતો પૂછી લીધી... મૈત્રેયી કેવી છે, બંને વચ્ચે સંબંધો ઉષ્માભર્યા છે તે જાણીને કેસેન્ડ્રાને તૃપ્તિ... અતિતૃપ્તિ થતી લાગી. વીસપચીસ મિનિટમાં તો જીવનનાં કેટલાં બધાં પાનાં ઊઘડી ગયાં ! છેલ્લા કેટલાય વખતથી મૈત્રેયી સાથે નિરાંતે વાતો કરવા મળી જ ન હતી. તોરલે માની લીધું કે હું કેસેન્ડ્રા સાથે નહિ પણ મૈત્રેયી સાથે વાતો કરી રહી છું. તેના હાથમાં મૈત્રેયીના હાથનો દાબ છે. અમેરિકા-ભારત એકાકાર થઈ જતા લાગ્યા.

કેસેન્ડ્રાએ મંદાર સાથેના સંબંધની વાત કરી. ‘મારા વરને મારામાં કશો રસ હતો નહીં, શરીર સિવાય એને કશું જોઈતું જ ન હતું. અને અચાનક મંદારનો ભેટો થઈ ગયો. અમે એકબીજામાં ડૂબી ગયાં. મેં એનામાં એક સાચો પ્રેમી જોયો, મારું બાળક પણ જોયું. સાવ નાના બાળકની જેમ તે મારામાં લપાઈ જતો હતો. અને એમ તેને ઊંઘ આવી જતી હતી. એક વખત તો લાગણીના પૂરમાં તણાઈ જઈને તેણે મારી સાથે લગન કરીને કાયમ માટે અમેરિકા રહેવાની વાત કરી હતી. પણ મેં એને સમજાવ્યો હતો. તે અમેરિકામાં જેટલો સમય રહે તેટલો સમય અમે સાથે ગાળીને હું એ સંબંધોની સ્મૃતિઓને મરણની આગલી ક્ષણ સુધી સાચવી રાખવા માગતી હતી. અમે વિખૂટાં પડ્યાં પછી સતત મારી આંખો આગળ તેની જ છબિ રમ્યા કરતી. એની સાથે મનોમન વાતો કર્યા કરતી. એને મારા પોશાક બહુ ગમતા હતા. હું એકલી પડું ત્યારે આવો એકાદ પોશાક પહેરીને બેસી રહેતી, બસ રાહ જોયા જ કરતી.

હમણાં આવશે, હમણાં આવશે, તે ન આવ્યો તે ન જ આવ્યો... છેવટે તું આવી. મારી વરસગાંઠે તે એક વખત મેક્સિકન પોશાક લઈ આવેલો. હું દર વરસગાંઠે એ પહેરું. ડાયનિંગ ટેબલ પર કોફીના બે કપ મૂકું, અને તેણે જ આપેલી એકાદ ભારતીય સંગીતની કેસેટ મૂકું. હું ગાંડી તો નથી લાગતી ને ?

‘ના જરાય નહીં, મારી માએ પણ મારા પપ્પાને આવી રીતે તો ચાહ્યા નથી. પ્રેમ કરવાની તમારી શક્તિ, રીત મને પણ મળે તો કેવું સારું ?’

‘તું તો બહુ સારી રીતે કોઈને પ્રેમ કરી શકીશ. તારા લગન નક્કી થાય તો મને ભૂલીશ નહીં.’

પછી કેસેન્ડ્રાએ તોરલને તેની કોલેજ, તેની હોસ્ટેલ વિશે બધી વાતો પૂછવા માંડી.

‘અરે તારી હોસ્ટેલ તો કેટલી પાસે છે... ચાલ, હવે તારે હોસ્ટેલમાં નહિ પણ મારી સાથે રહેવાનું છે. ઘર તો તેં જોયું ને ? મોટું છે. વાંધો નહિ આવે. દરરોજ તને કોલેજ મૂકી જઈશ. લંચબોક્સ ભરી આપીશ. સાંજે તું આવીશ ત્યારે રસોઈ તૈયાર. શરૂઆતમાં તને ન પણ ભાવે. પછી તું મને તમારા લોકોની રસોઈ શિખવાડજે. દર રવિવારે સવારથી આપણે ફરવા નીકળી પડીશું... વર્ષોથી હું તો ક્યાંય ગઈ જ નથી. હવે તારી સાથે...’

‘પણ મોમ, હોસ્ટેલમાં મારી સાથે...’

‘અરે તેને પણ રવિવારે સાથે રાખીશું...’

થોડી વારના મૌન પછી પાછી તે બોલવા માંડી, ‘બોલ, અત્યારે મારા મનમાં વિચાર આવ્યો. હું તને દત્તક લઉં તો ? તને તારી માની ખોટ જરાય પડવા ન દઉં. મારે તો કોઈ સ્વજનો નથી, જો હોત તો મને સમજાવત, દત્તક લેવાનો વિચાર હોય તો અમેરિકન બાળકો નથી ? આપણે ખ્રિસ્તી, એટલે ખ્રિસ્તીને જ દત્તક લેવાય. પણ તોરલ, હું એવું બધું નથી જાણતી. વળી અમેરિકન જીવનશૈલીમાં તો એ બાળક મોટું થઈને ઊડી જ જવાનું. મને ખબર નથી. મારામાં કોઈ ભારતીય ડીએનએ પડેલું હશે, એ નહીં હોય તો કોઈ સ્પેનિશ કે મેક્સિકન પડેલું હશે. અમે અમેરિકનો કદી શાશ્વતતા, ધ્રુવમાં માનતા જ નથી. અમારે તો ગતિ જોઈએ. તું કદી કોઈ અમેરિકનને તો પરણતી જ નહીં.’

તોરલ હસી પડી. તેને લાગ્યું કે કેસેન્ડ્રા ઊડવા માંડી છે, કલ્પનાલોકમાં. અચાનક તોરલ પૂછી બેઠી, ‘મોમ મોમ, તમે મારી સાથે ભારત આવશો ?’

‘ત્યાં કેવી રીતે ?’ કેસેન્ડ્રાને મંદારના કુટુંબનો વિચાર આવી ગયો.

‘ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શિવપાર્વતીનો પ્રેમ બહુ જ પ્રશંસનીય ગણાય છે. તે

પતિપત્ની વચ્ચેનું સાયુજ્ય એટલું બધું હતું કે શંકર ભગવાનની અડધી કાયા પોતાની અને અડધી કાયા પાર્વતીની. એ અર્ધનરનારીશ્વર તરીકે ઓળખાય છે. તમને જોઈને મને એવું લાગે છે કે તમારી અડધી કાયા મૈત્રેયીની છે.’

આ સાંભળીને કેસેન્ડ્રા ખૂબ જ ભાવવિભોર બની ગઈ. તે બોલી, ‘વર્ષો સુધી મને સંતાનની ઇચ્છા હતી. લગ્ન કર્યાં ન હતાં ત્યારે પણ. મને એમ જ લાગતું કે મારી નસોમાં લોહી નહિ પણ બાળક માટેની ઇચ્છા વહી રહી છે. સાવ મૂરખ બનીને કેટલીક વાર હું મારી છાતી દબાવી જોતી... એમાંથી દૂધનાં બિંદુ ટપકે છે કે નહિ તે જોવા. પણ બાળક માટે જાણે ઈશ્વરે ના જ પાડી દીધી હતી. વાર્તાઓમાં જ મારા જેવીને બાળક જન્મતું હોય છે, પણ... પણ હવે ચિંતા નથી. હવે તું મારી સાથે છે. લોહીમાંસથી ભરેલી. મારે તને નાનેથી મોટી પણ કરવી પડી નથી. સીધી જ મોટી થઈને મારા ખોળામાં આવી ગઈ.’

‘તો તો તમારે મારી સાથે ભારત આવવું જ પડશે.’

‘પણ તોરલ, તું લગ્ન કરીશ, સાસરે જઈશ, તારે તારો માળો ઊભો કરવાનો... અને જો... મારે ફરી લાગણીઓના પૂરમાં ઘસડાવું નથી અને કોઈને ઘસડવા નથી. માનવીનું હૃદય બહુ વિચિત્ર છે... તે કઈ દિશામાં ગતિ કરશે તે તમે જરાય કહી નહિ શકો. કદાચ ઉપરવાળો પણ ના કહી શકે... એટલે હમણાં તો તું અહીં ભણી લે, ત્યાં સુધી તો આપણે સાથે જ છીએ ને ! પછીની વાત પછી...’

કેસેન્ડ્રા ઊભી થઈ. રસોડાની એક ભીંતે ઈસુ ખ્રિસ્તની છબિ લટકતી હતી. ત્યાં જઈને તેણે કોસનું ચિહ્ન કર્યું, બે હાથ જોડ્યા. ‘અરે લોર્ડ જિસસ, મને માફ કરજે, હું તો તને ભૂલી જ ગઈ હતી, ભૂલી જ ગઈ હતી, પણ તેં ભારતથી એક દેવદૂતને મોકલી આપી.’ કેસેન્ડ્રાએ પોતાની પાસે તોરલને બોલાવી અને તેને માથે હાથ મૂક્યો, ‘હે મારા પ્રભુ, આ મારી દીકરી જ છે. એની સંભાળ તું લેજે.’

તોરલને ઈસુની એ છબિમાં કૃષ્ણ દેખાયા.

(આ વાર્તાની પૂર્વભૂમિકા ઇવા ડેવની ‘પ્રેયસી’ પર આધારિત છે)

‘સાહિત્યમાંથી પ્રકૃતિનું નિષ્કાસન’

■ યજ્ઞેશ દવે

આ સેમિનાર એ એક અર્થમાં ‘સાહિત્યમાં પર્યાવરણવિચાર’ નહીં પણ પર્યાવરણ પોતે જ ખતરામાં છે તેવી કાળવાણીનું આગમ ઉચ્ચારણ તો નથી ને તેવો વિચાર પણ આવે. પણ એ કાળવાણી ભાળનાર આજના ઘણા વૈજ્ઞાનિકો દાર્શનિકોને કેસેન્ડ્રાની જેમ એક શાપ હોય છે કે કાળવાણી ભાળી શકશે ખરાં પણ તેમની એ કાળવાણી તે કાળે કોઈ સાચી માનશે નહીં અને થવા કાળ હશે તે થશે જ. આપણે આશા રાખીએ કે તેમ ન થાય.

સાહિત્યમાંથી પ્રકૃતિને દેશવટો એ આપણા જીવનમાંથી તેના દેશવટાનું જ એક પ્રતિબિંબ. સાહિત્યને આપણે અનેક સિદ્ધાંતો, ઓજારો, વાદોથી તપાસ્યું. સાહિત્ય સાથે સીધો સંબંધ ન હોય તેવી અનેક વિદ્યાશાખાઓ – આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક, મનોવૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણથી તપાસ્યું. કારણ કે મહદ્અંશે માનવકેન્દ્રી રહેલા સાહિત્યનાં લટિયાં એ બધી જ વિદ્યાશાખા સાથે ગૂંથાયેલા હતા જ. સાહિત્યને તેના આકારિત થયેલા રૂપમાં – સમસ્ત પુદ્ગલમાં આપણે તપાસ્યું. એ પુદ્ગલના અંશોને ડુંગળીના પડ પરથી પડ ઉખેળતા જતા હોઈએ તે રીતે જોયું, અંશોના આંતરસંબંધોને તપાસ્યા તેમાંથી તે કેવી રીતે એક ‘Organic Whole’ સજીવ રૂપ પામ્યું તે જોયું, તેને ટેક્સ્ટની અંદર રહીને, બહાર રહીને જોયું પણ સમસ્ત જીવસૃષ્ટિની કરોડો જાતિઓમાંની એક જ ચતુર માનવજાતિએ તેની જન્મદાતા પ્રકૃતિ સાથે આ ગ્રહના તેના બીજા જીવભાંડુઓ સાથે કેવો સંબંધ રાખ્યો તે તપાસવામાં આપણે બહુ મોડું કર્યું. કહો કે આપણે સભાન જ એવા તબક્કે થયા જ્યારે પર્યાવરણ પોતે જ ખતરામાં છે. ભૂતકાળના કોઈ સમાજને એ વિશે વિચારવાની જરૂર ન પડી, કારણ કે સાહિત્યનો પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ નાભિ-નાળનો હતો ને તે પછી મા-બાળનો.

સાહિત્ય તેના વ્યાપક-સહિતતા-Inclusive અર્થમાં બધા સાથે સંકળાય. સાહિત્યનાં લટિયાં બીજા વિદ્યાશાખાઓ સાથે ગૂંથાયા તે પહેલાંય તેનાં મૂળિયાં પ્રકૃતિમાં હતાં. માનવજાતિના પ્રાચીનતમ વાંગમય વેદોમાં ઋષિએ તેમનાં મંડળો,

સૂક્તો, ઋચાઓમાં જેમની વંદના કરી તે બધાં પ્રાકૃતિક બળો – કહો કે પંચમહાભૂત. એમાં જ દેવત્વનું આરોપણ કરી તેમને દેવો તરીકે સ્થાપ્યા. પૃથ્વી, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને અવકાશ. પૃથ્વી માતૃશક્તિ તો મેઘ પર્જન્ય પિતા. અથર્વવેદના પૃથ્વીસૂક્તમાં માનવે સમસ્ત માનવજાતિ વતી કહ્યું,

‘માતા ભૂમિ: પુત્રોઅહં પૃથિવ્યા
પર્જન્ય પિતા સગ્ન: પિર્પતુ ॥

અમારા માનવોની માતા પૃથ્વી તું છે અને પિતા વર્જન્ય. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ કે વિષ્ણુના દશાવતારના મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ રામ કૃષ્ણ કે બુદ્ધ, કલ્કિ પહેલાં આપણે જેમને દેવ તરીકે સ્થાપ્યાં તે આ પ્રાકૃતિક બળો કે તત્ત્વો. વાયુદેવ, અગ્નિદેવ, જળદેવતા, પૃથ્વી અને આ સર્વની જે વિરાટ લીલાભૂમિ છે તે અંતરિક્ષ અવકાશ પણ આપણા આદિદેવ. તામિલનાડુના ચિદંબરમમાં આજે પણ તેના ગર્ભગૃહમાં જેની સ્થાપના કરી છે તે ‘આકાશલિંગમ્’ની. ત્યાં કોઈ વિગ્રહ મૂર્તિ નથી. છે માત્ર અવકાશ ! નટરાજની મૂર્તિ ખરી પણ તે બહારના મંડપમાં – અંદર ગર્ભગૃહમાં સ્થાપના કરી તે તો અવકાશરૂપી લિંગની. કહે છે કે આ જ રીતે વિવિધ સ્થળે વાયુ, અગ્નિ, પૃથ્વી અને જળ – એ મહાભૂતોનાં મંદિરો હતાં. આ અવકાશને જોવા તેને નીરખવા નરસિંહે જેમ આપણને ‘નીરખ ને !’ કહી ઇજન આપ્યું તેવું આદિસર્જકો – ઋષિઓએ આપ્યું – કહ્યું,

‘પશ્ય, દેવસ્ય કાવ્યમ્’

એટલે કે આ વિરાટ અદ્ભુત અંતરિક્ષ – અવકાશ. પ્રાચીનતમ બીજી સંસ્કૃતિઓમાં પણ એ જ આરંભિક દેવો એ ગ્રીક દેવ-દેવીઓ ઝિયસ પોસાઇડન હેરા ડમીટીર હોય, પ્રાચીન ઇજિપ્તના રા-ગેબ કે નટ હોય, પર્શિયન અદુર મઝદા આરમાઇતિ હોય કે ઇન્કાના સૂર્ય સમુદ્ર પૃથ્વીના દેવો હોય પ્રાચીન સાહિત્યમાં તેમનો અગ્ર ભાગ જ્ઞાનના, મૃત્યુના, ફળદ્રુપતાના, વિસ્મૃતિના, કામના, યુદ્ધના, શિકારના, પર્વતો નદીઓ જંગલોના દેવો તો તે પછી આવ્યા. આજેય આપણી આદિવાસી સંસ્કૃતિમાં એ ડુંગરદેવ તરીકે કે કંસરી દેવી રૂપે આજેય પૂજાય છે અને તેના પર કાવ્યો છે.

આ પંચતત્ત્વના – પંચાયતના આયતનથી નિર્જીવ બ્રહ્માંડમાં પૃથ્વી પર સૂક્ષ્મ બેક્ટેરિયાથી માંડી વાઇરસથી વ્હેલ સુધીની, દગડફૂલથી દેવદાર સુધીની આખી જીવસૃષ્ટિ ઉત્કાંત થઈ — એકમેક સાથે ગૂંથાયેલો જાણે ગોંફ. વનસ્પતિ પ્રાણીઓની કરોડો જાતિ-પ્રજાતિઓ એકમેક પર નિર્ભર સંકળાયેલી આ આખી જીવસૃષ્ટિ સૂર્યશક્તિ જેવું ચાલકબળ ભૂપૃષ્ઠ, જમીન, વર્ષા, ભેજ, ઉષ્ણતામાન જેવાં બીજાં બળો સાથે સંકલન સાધી એ પ્રમાણે જીવસૃષ્ટિ પાંગરે. વિષુવવૃત્તથી ધ્રુવ પ્રદેશો સુધી કે એવરેસ્ટ જેટલી

ઊંચાઈથી પેસિફિકની અતાગ ઊંડાઈ સુધી. આ સમગ્ર જીવસૃષ્ટિનો માનવ એક અંશ — A Part. Ecology એ શબ્દ આવ્યો ગ્રીક શબ્દ Oikos પરથી જેનો અર્થ થાય છે Home – ઘર. જૈવિક પરિબળો અને અજૈવિક પરિબળો સાથે આખી જીવસૃષ્ટિ એક ઘર હોય તેમ રહે તે અર્થમાં Oikos અને એનો અભ્યાસ એટલે ઇકોલોજી. ઇકોનોમિક્સ શબ્દ પણ આ Oikos-ઓઈકોસ પરથી જ આવ્યો. એક અર્થમાં આપણા ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ્’નો જ વિભાવ. પણ એ સૂત્ર તો માનવજાતિ એક કુટુંબ એ અર્થમાં સ્થિર થયું. જ્યારે Ecologyમાં માણસ જ નહીં, સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ અને અજૈવિક પરિબળોના સંયોગ-સંકલનથી ચાલતું તેવો વ્યાપક અર્થબોધ. ઉમાશંકરભાઈએ ગ્રીક Oikos અને સંસ્કૃતમાં રહેઠાણ ઘર માટે વપરાયેલા ઔકસ શબ્દ વચ્ચેની સામ્યતા બતાવી વનૌકસ – વનમાં રહેનાર શબ્દ તરફ ધ્યાન દોરેલું.

આ માણસ જ્યાં સુધી પ્રકૃતિનો એક અંશ હતો — A Part હતો ત્યાં સુધી તેના સાહિત્ય પર સમગ્ર ઉદ્ભિજ, જલજ, અંડજ ને પ્રાણીસૃષ્ટિ પર પ્રભાવ રહ્યો. આપણા આદિ મહાકાવ્ય પર પણ પ્રકૃતિનો ઊંડો પ્રભાવ. માટે જ તો તેમાં વનવાસનો રચનાપ્રપંચ. સુરેશ જોષી કહે છે કે વાલ્મીકિ પોતે જ અરણ્યક. કથા રાજવંશની — આરંભાય નગર અને રાજ્યાભિષેકથી પણ રાજાનો રાજ્યાભિષેક થાય તે પહેલાં જ નગરનિષ્કાસન અને અરણ્યગમન. મોટો કાળ રમ્યરુદ્ર અરણ્યવાસમાં જ — વનની વનસ્પતિ, પશુપંખીઓ, આશ્રમો, પર્વતો, નદીઓ, વનવાસીઓ વચ્ચે જ — અને એ બહાને આપણને બધાને પ્રકૃતિથી મુખોમુખ કર્યાં. છેક અંતમાં અયોધ્યા પાછા આવ્યા તે તો નામ પૂરતા જ. જાણે સિંહાસન નહીં પણ અરણ્યઅયન કે નિસર્ગનૈકટ્ય જ ઉદ્દેશ ન હોય ! એવું જ અમુક અર્થમાં મહાભારતનું. ત્યાં પણ વન ક્યાં નથી ! પાંડુ માદ્રીનો વનવિહાર, પાંડવોનો વનવાસ, યુદ્ધના અંતે ધૃતરાષ્ટ્ર-ગાંધારી-કુંતીનો વનવાસ ને પાંડવોનું હિમાલયમાં મહાપ્રસ્થાન. એ વનવાસમાં જ યુધિષ્ઠિર જ્ઞાન પામ્યા તો અર્જુન, ભીમ પ્રેમિકાઓ.... આખી વનની સૃષ્ટિ જ ભય વિસ્મય પૌરુષ પરાક્રમથી ભરીભરી.

એ પછીના પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાલિદાસ, ભવભૂતિ બાણની સાહિત્યસૃષ્ટિમાં કથા ભલે દેવોના અવતારોની, પૌરાણિક પાત્રોની કે રાજાઓની હોય... પ્રકૃતિ અનુસ્યૂત રીતે સંકળાય જ. મેઘદૂતમાં તો આ સમષ્ટિને ભૂલી એક વ્યક્તિના એકાંગી પ્રેમમાં પડેલા યક્ષને આ રૂપંકર, શુભંકર ભયંકર, પ્રકૃતિનો, તેના નદ નદીઓ વનો અરણ્યો પશુપક્ષીઓ રૂપી સમષ્ટિ સાથે પરિચય કરાવવાનો જ રચનાપ્રપંચ. ધાર્યું હોત તો કાલિદાસે કોઈ તેજ ગતિથી ઊડતા પક્ષી સાથે સંદેશો મોકલ્યો હોત કે મેઘને પવનપાવડી પહેરાવી પળવારમાં અલકાનગરી પહોંચાડી દીધો હોત. પણ તો

રામગિરિથી તિર્યક દિશામાં ગતિ કરાવી ભારતના એ ભૂ ભાગનું – જે રીતે કેમેરા ઝુમ-ઇન – ઝુમ-આઉટ કરાવી – દર્શન પક્ષના મિષે આપણને કરાવ્યું તે ક્યાંથી હોત ! જાણે પક્ષિણી નહીં પણ પ્રકૃતિમિલન એ જ જાણે છદ્મ ઉદ્દેશ્ય ન હોય ! અને આખા યાત્રાપથમાં કાલિદાસે શું શું અંકે નથી કર્યું ! ગર્ભાધાન કરેલી બગલીઓ, ઉજ્જયનિના છજાં પરનાં કબૂતરો, વનદવથી સળગી ઉઠેલી ચમરી ગાયોની પૂંછથી માંડી ચોમાસામાં દેખાતાં નાના રાતાં ઇન્દ્રગોપ સુધી નજર દોડાવી ! ગદ્ય કવિ બાણભટ્ટની પ્રખ્યાત રચના કાદંબરીનું કથાઘટક પાંખું. કથા કહેવાની જાણે કે તેને કોઈ ઉતાવળ નહીં, તે તો અચ્છોદ સરોવર અરણ્યમાં આથમતી સાંજ, સપ્તતલ પ્રાસાદ જેવા તેના કોટરોમાં અનેક જીવોનો વાસ છે તેવા જટાજૂટ અઘોર જોગી જેવા એ મહાશાસ્ત્રમલી વૃક્ષ જોવામાં જ મશગૂલ. તેના વર્ણનમાં બે-ત્રણ પાનાં ખર્ચીં નાખે. કથનની ઉપરવટ નિરીક્ષણ વર્ણન ચાલે. બાપાલાલ વૈદ્ય જેવાએ તો “સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનસ્પતિ વર્ણન” એવો ગ્રંથ રચ્યો તે જ બતાવે છે કે એ સમયે સાહિત્યમાં વનસ્પતિનું કેવું માનભર્યું સ્થાન હતું ! કોઈ અભ્યાસી “સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓ” જેવો દળદાર ગ્રંથ આપી શકે. આપણે નસીબદાર કે આપણને એકબીજાથી અલગ છ-છ ઋતુઓ મળી. વિષુવવૃત્તના કેન્યા યુગાન્ડા કે ઉત્તરધ્રુવ પાસે રહેલા નોર્વે-સ્વીડનને એ વૈભવ નથી. કાલિદાસે એ ઋતુસંસારનો વૈભવ ઋતુસંહાર રૂપે ગાયો – ‘પ્રચંડ સૂર્ય રમણીય ચંદ્રમા’ના ગ્રીષ્મથી શરદ, હેમંત, શિશિર, વર્ષા સુધીનો. દરેક ભાષાના બારામાસા તેનું જ અનુસંધાન. કેશવદાસ ઋતુએ ઋતુ, મહિનાનું વર્ણન કરતાં અંતે કહે ‘ચિત્ત ન ચૈત ચલાઈએ’, ‘ગમન ન સુનિયત સાવને’, ભાદૌં ભૌંન ન ઠોડિયે, પંથ ન બુઝાયે પુસ મેં’ કે ‘ફાગુન ન ફાગુ છાંડિયે’ વિયોગ શૃંગારના ઉદ્દીપનમાં તો પ્રકૃતિ જ રહેતી. વિરહિણીની એક જ વિનંતી કે આવા આ માસમાં પ્રિયતમ તું ક્યાંય ન જા. કામ ઉદ્દીપન માટે બ્રા બિકિનિ સ્યા સ્ત્રે કે ગુટિકા વાયેગ્રા નહીં, પ્રકૃતિ જ પૂરતી હતી.

કાલિદાસ પછીના મહાબાહુ સર્જક-કવિ તે રવીન્દ્રનાથ. તેમણે તેમની કવિતામાં છયે ઋતુની, આઠેય પ્રહરની પ્રકૃતિરમણા ગાઈ. જીવનાનંદ દાસ તો પ્રકૃતિનું જ એક નિગૂઢ સંતાન. એ ઘાસમાતાની કૂખે જન્મવા ઇચ્છે, કે બીજા જન્મે ચાષ થવાની કામના કરે. ઉમાશંકરમાં કેટકેટલી રીતે પ્રકૃતિ છલકાય ! ‘વસંત વર્ષા’ તો ખરી જ પણ ‘સૌંદર્યો પી ઉરઝરણ ગાશે પછી આપમેળે’થી આરંભાયેલ પ્રકૃતિયાત્રા સર્જનના અંતિમ પડાવે ‘સાસણમાં સિંહ રાત્રિ’ સુધી ચાલી. વિચારઘન કવિતાના આગ્રહી બ. ક. ઠા.માં પણ રેવા કબીરવડ ને મોગરો છે. શાંતિનિકેતન – રવીન્દ્રનાથના સંસ્કાર ઝીલી આવેલા પ્રહ્લાદ પારેખમાં ખુશબોભર્યો અંધકાર છે, શાલની મંજરી ઝરી ઝરી પમરતી પાથરી છે પથારી છે તો ગગન ઘેરૈયા છે તો જ્યંત પાઠકમાં વગડાનો શ્વાસ છે. ઉશનસૂ

તો તૃણના ગ્રહના તૃણકવિ. કાન્ત કલાપીમાં પ્રકૃતિ ધબકે. એ પછી પુસ્ત્ર વિનાની મગરી મુંબઈ નગરી – પ્રવાલદ્વીપના નગરકવિમાં પ્રકૃતિ પાંખી થઈ ગઈ. મણિલાલ પટેલ, કાનજી પટેલમાં એ ડોકાઈ ખરી પણ મહદ્અંશે તો કવિતાના નેપથ્યમાં જતી રહી.

એક જમાનો હતો જ્યારે બારખડી કબૂતરના ‘ક’થી શરૂ થતી. બાળજોડકણામાં તો એનું જ પ્રાધાન્ય. ચકીબેન જાણે મોટા મહેમાન હોય તેમ તેને આમંત્રણ આપી આજીજી કરવી પડતી – ‘ચકીબેન, ચકીબેન મારે ઘેર રમવા આવશો કે નંઈ’ કે ‘મોતી ચરંતો મારો છે મોર’. વાર્તા પણ ચકા-ચકી, કાબર-કાગડાની, મગર-વાંદરાની. લોકવાંગમય તો તેથી ભર્યુંભર્યું. લોકગીતોમાં ‘આભમાં ઝીણી ઝબૂકે વીજળી રે’, ‘આભમાં ચાંદલિયો ઊગ્યો કે બાઈ મને સૂરજ થઈ લાગ્યો’ હોય કે ‘કુંજલડી રે સંદેશો મારો જઈને વાલમજીને દેજો રે’ – પ્રકૃતિથી રંગાયેલાં. લગ્નગીતોમાં ‘મોર જાજે ઊગમણે દેશ, મોર જાજે આથમણે દેશ. વળતાં જાજે રે વેવાયુંને માંડવે હો જી.’ તો ભજનમાં પ્રતીક તરીકે આવે ‘મારી મેના રે બોલે રે ગઢને કાંગરે.’

એ કાળ એવો હતો કે જ્યારે માણસ પ્રકૃતિનો, એ બૃહદ્દનો એક અંશ હતો – A Part. ત્યારે જ વર્ડ્ઝવર્થે અને અન્ય કવિઓએ વિહરતો વાદળોની, લાર્કની ડેફોડિલ્સની વાતો કરી. ‘એન્શિયન્ટ મરાઈનર્સ’માં ગલપક્ષી આવ્યું (પ્રકૃતિ પ્રત્યેની હિંસાના ગુનાના શાપના પ્રતીક રૂપે) ત્યારે જાણે ‘Go back to Nature’નો સાદ સાંભળી થોરો ‘વોલ્ડેન’માં જઈ પ્રાકૃતિક સ્વાશ્રયી જીવન જીવવા મથ્યો. આ બધું કૃષિસંસ્કૃતિ સુધી ટક્યું. ટેકનોલોજી મશીન આવતાં માણસને હજાર હાથ, હજાર પગ અને કમ્પ્યુટરથી હજાર મસ્તિષ્કની શક્તિ મળી એ સહસ્રબાહુ સહસ્રવાદ બન્યો. પ્રકૃતિની સામે જ યુદ્ધે ચડ્યો અને ‘હોલોમેન’ ‘વેસ્ટલેન્ડ’નો જમાનો આવ્યો. એલિયટની વેસ્ટલેન્ડમાં એક પંક્તિ છે ને કે ‘સ્ટેટસન ! તારા બગીચામાં શબ વાવેલું તેને કૂંપળો ફૂટી કે નહીં !’ જાણે નાઝી અત્યાચારોની આગમવાણી જ્યારે કરોડોને જીવતાં ધરબ્યાં.

એક જમાનો હતો જ્યારે ઉત્તમ નવલકથાકારોની નવલકથામાં પણ માણસ એ પ્રકૃતિના પરિવેશમાં હતો. પ્રકૃતિની, ઋતુઓની, દિવસરાતની રમણા નવલકથામાં ઝિલાતી. મહાન રશિયન પરંપરાના તોલ્સ્ટોય, મિખાઇલ સોલોખોવ, તુર્ગનેવ, પાસ્તરનાકમાં. આપણા રવીન્દ્રનાથમાં એ પણ એક મહત્ત્વનું ઘટક. સોલોખોવની ‘ધીરે વહે છે દોન’ના તો પાને પાને પ્રકૃતિની અનેક ગંધને સૂંઘી શકો. વિભૂતિશરણની ‘આરણ્યક’માં તો પ્રકૃતિ પોતે જ એક Protagonist. હમણાં વાંચેલી અનિલ બર્વેની ‘ડુંગર ઘરડો થયો’ લઘુનવલમાં પણ એ આરણ્યક, આરણ્યકો પર મંડરાતા ભયની વાત ડુંગરના પ્રતીકથી કહેવાઈ. આપણે ત્યાં ધ્રુવ ભટ્ટની નવલકથામાં પ્રકૃતિ છે ખરી

પણ પંચેન્દ્રિયેથી તેને પામવાનો તોલ અને પ્રકૃતિ એક પાત્ર તરીકે ઊપસવાની આપણી ઇચ્છા અધૂરી રહે છે. પ્રકૃતિ સાથેના વિચ્છેદને કારણે જ આપણા એક નવલકથાકારે જમીન પર જ રહેતી ટિટોડીને ઝાડ પર બેસાડી - જે કદી બેસી શકે જ નહીં !

ચિત્રકળામાં આરંભે તો દેવોને જ સ્થાન હતું તે પછી રાજાઓ - ઉમરાવો, અને ચિત્રકળા એક પછી એક પગથિયાં ઊતરતી ઊતરતી માનવ સુધી આવી. પ્રકૃતિને સ્થાન મળ્યું રિયાલિસ્ટ લેન્ડસ્કેપ આર્ટિસ્ટોનાં ચિત્રોમાં - 'કોન્સ્ટેબલ'. ટર્નર કે એન્ડ્રુ વાયેથ જેવા કલાકારોએ એનાં રૂપો ઝીલ્યાં. ચિત્રકળામાં ઇમ્પેશનિઝમ આવ્યું અને વાનગોગ, ગોગાં, માને, મોનેટ, રૂસો, દેગા, પિઝારો જેવા કળાકારોએ પ્રકૃતિના વિવિધ રૂપ ઝીલ્યાં. એ પછી સર્ રિયાલિઝમ, એક્સ્પ્રેશનિઝમ, દાદા અને ક્યુબિઝમમાં ચિત્રકળા ફરી નેપથ્યમાં જતી રહી. પર્શિયન અને આપણા મિનિયેચરો પહાડી, કાંગડા, દખ્ખણી મુગલ કિશનગઢી શૈલીમાં અનેક રૂપે ઝબકી. એવું જ અંજના, બાઘ, સિંતવાસલનાં ગુફાચિત્રોમાં રાજા રવિ વર્મા, વિનોદ બિહારી મુખર્જી, નંદલાલ બોઝમાં ચિત્રકળા પ્રગટ થઈને ફરી નેપથ્યમાં.

જાપાનીઝ અને ચીની ચિત્રકળા તો પ્રકૃતિની જ અદ્ભુત ચિત્રણા. તેમાં ચેરી વૃક્ષ અને પુષ્પોને જેવું માનભર્યું સ્થાન તેવું જ તીડનું પણ. સેવંતિનાં સહસ્રદલ પુષ્પો, ધુમ્મસ ઘેર્યા પહાડો, હંસસારસો, વાંસની ઝીણીઝીણી પત્તીઓ બધું જ ઝિલાયું એમનાં ચિત્રોમાં અને કિમોનોની ડિઝાઇનમાં... બાશો, બુશોન, ઇસ્સા સિકીની હાઇકુ સૃષ્ટિમાં વાંસ-ઘાસ ચંદ્ર સરોવર, પશુઓ-પક્ષીઓ, માખી તીડ વાણિયા જેવાં જંતુઓથી માંડી માણસ હોવાનો ડોળ કરી આપણા ખેતરની રખેવાળી કરતાં ચાડિયા વિશે પણ હાઇકુઓ મળે.

પ્રશ્ન ત્યારથી આવ્યો જ્યારે માણસ પ્રકૃતિનો 'A Part' - તેનો અંશ રહેવાને બદલે 'Apart' થયો, તેનાથી જુદો થયો. અત્યાર સુધી પૃથ્વીના Geosphere - Biosphere - જૈવપર્યાવરણના ઘટકો Lethosphere - Hydrospherer Atmosphere ભૂઆવરણ, જલાવરણ ને વાતાવરણ એકબીજા સાથે સંપીને રહેતા હતા. અને એ બધા તો અત્યંત વિરલ એવી પરિસ્થિતિમાં પૃથ્વીની કૂખે - જીવનનો જન્મ થયો અને લાખો જીવો ઉત્કાંત થયા. આજે તેમાં એક નવું પરિબળ - ઘાતક પરિબળ ઉમેરાયું છે 'Noosphere' માનવવિચાર, માનવબુદ્ધિએ સર્જેલું એક આવરણ. માણસે આ પૃથ્વીનું એકજાતિકરણ - Mono culturisation કરી નાખ્યું - માત્ર પોતાને આ પૃથ્વી પટેથી મળી હોય તેમ ભોગવી. જંગલોને ખદેડી મૂક્યાં, અનેક જીવોનો શિકાર કર્યા વિના જ નાશ કર્યો - અનેક વનસ્પતિ-પ્રાણીઓની જાતો - As Deed as dodo - એમ કાયમ માટે વિલુપ્ત થઈ ગઈ.

માણસ માટે તેનું Noosphere એ જ જાણે મોટું પરિબળ ! અહીં નિકારાગુઆના વિદ્રોહી કવિ અર્નેસ્ટો કાર્ડિનલની એક કવિતા યાદ આવે. નિકારાગુઆના દમનકારી શાસક સરમુખત્યાર સામોઝા સામે વિદ્રોહ કરી તેના શાસનનો અંત આણેલો. એ અંત પછી ફરી લોકશાહી પ્રતિષ્ઠિત થઈ ત્યારે તેણે લખેલું કે માત્ર નિકારાગુઆના નાગરિકો નહીં પણ વનનાં વૃક્ષો, ઘાસનાં મેદાનો, પંખીઓ, સરોવરની માછલીઓ સુધ્યાં એક મુક્તિ અનુભવે છે. કારણ ઉદ્યોગો અને કૃષિ માટે ત્યાંનાં વનોનું સામોઝાએ નિકંદન કાઢેલું ને ઉદ્યોગો સ્થાપવા અમેરિકને પીળોપરવાનો આપેલો. આમ પર્યાવરણને અસર કરતું મોટું અને એકમાત્ર પરિબળ અત્યારે તો Noosphere – માનવબુદ્ધિ અને સ્વાર્થનું પરિબળ. કલમને એક ઘસરકે લાખો એકરો સાફ થઈ શકે છે ને સાથે જ તેનાં વૃક્ષો-પશુપક્ષીઓ જીવો પણ. આજે પૃથ્વી કલાપીની ‘ગ્રામમાતા’ની જેમ આ ભૂ વેરાનને જોઈને કણસીને કહે છે ‘રસહીન ધરા થઈ છે.’ કારણ ? ‘દયાહીન થયો છે નૃપ’ – પણ હવે સાંભળવાવાળું કોઈ નથી.

પ્રકૃતિનું એ સંકટ પ્રકૃતિ સુધી જ સીમિત નથી એ સંકટ સંસ્કૃતિ પર પણ છે જ. અને કદાચ માણસના અસ્તિત્વ પર પણ કોઈએ કહ્યું છે જ : ‘જે ધરતી પર વીતે છે તે તેના જાયા પર વીતશે જ.’ અનેક નાની નાની ભાષાઓ અને અલગ અલગ પ્રદેશની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિની આગવી ઓળખ એમ જ લુપ્ત થતી જાય છે. જેમ વનો, જંગલો, મેદાનો અને તેમાં વસતાં જીવો. પણ એ લુપ્ત થતી જતી ઓળખથી સભાન માણસ આસામના છ ટુકડા કરે છે તો યુપી. એમપી, આંધ્રના. સ્ટાન્ડર્ડાઈઝેન – સમાનીકરણના સ્ટીમરોલરથી બચવાં છેલ્લાં હવાતિયાં મારતી પ્રજાઓ, જાતિ, ધર્મ, ભાષા, વિચારધારાના નામે જંગે ચડી જુદી પડે છે. રશિયાના બાર-પંદર ટુકડા તો યુગોસ્લાવિયાના-ચેકોસ્લાવેકિયાના છ-સાત, એ જ હરોળમાં સ્કોટલેન્ડ, કુર્દીસ્તાન, ચેચનિયા છે... આપણને આપણી એ સાંકડી ઓળખ ગુમાવવાની ચિંતા છે પણ આ પૃથ્વી પર આપણા જેટલો જ હક છે તેવી લાખો પ્રજાતિઓનું નિકંદન કાઢતાં પેટનું પાણીય હલતું નથી. ‘કોઈ છે ?’ એમ અવકાશમાં ધા નાખતો માણસ અહીંના જીવો માટે ઉદાસીન છે. – છે ને એક વિડંબના – Irony જેને બહાર શોધીએ છીએ એવું જ અંદર નિકંદન. મંગળ પર જળના અણસારમાત્રથી ખુશ થતો માણસ અહીંના જીવનનો જ વિધ્વંસક.

આજે સવાલ ‘સાહિત્યમાંથી નિષ્કાસિત પ્રકૃતિનો જ નથી, પણ પ્રકૃતિનું જ આ પૃથ્વી પર નિકંદન નીકળી જવાનું છે તેનો છે. પૃથ્વીને જંપબોર્ડ માનીને અવકાશના સ્વિમિંગપુલમાં પડેલો માણસ અવકાશમાં જીવન શોધવા ઝંખે છે એ જ માણસને અહીં તેની સામે જ વિલસી રહેલા જીવનની કોઈ પડી નથી. પ્રકૃતિ રહેશે તો જ

આપણે રહેશું એવી સમજ માણસમાં વિકસે તો જ અસ્તિત્વ ટકશે. બાકી તો કેસેન્ડ્રાએ તો ટ્રોયનો વિનાશ ભાખ્યો જ હતો - જેમ આજે પૃથ્વીનો.

તા. ૧૯-૧૨-૨૦૧૪ના રોજ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગ દ્વારા આયોજિત 'ઇકોક્રિટિસિઝમ ઇન લિટરેચર' સેમિનારનું બીજરૂપ વ્યાખ્યાન.

18

સાભાર નોંધ

નવલકથા

(૨૭૪) તિમિરપંથી : ધ્રુવ ભટ્ટ, ૨૦૧૫, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૨૭૨ રૂ. ૨૨૫/- (૨૭૫) ટૂંકામાં ટૂંકી યાત્રા : સુનીલ ગાંધી, ૨૦૧૪ એન. એમ. ઠક્કરની કંપની, મુંબઈ, પૃ. ૧૦+૨૧૫, રૂ. ૩૦૦/- (૨૭૬) અસૂર્યલોક : ભગવતીકુમાર શર્મા, ચોથી-૨૦૧૪, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૩૮૪, રૂ. ૩૫૦/- (૨૭૭) જિંદગી આખી : વીનેશ અંતાણી, ૨૦૧૫, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૭૬, રૂ. ૧૫૦/- (૨૭૮) ઉત્તિષ્ટ ગુજરાત : વિષ્ણુ પંડ્યા, ૨૦૧૩, સમાન્તર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૨૪, રૂ. ૫૦૦/- (૨૭૯) સીમોલ્લંઘન (લઘુનવલ) : દેવયાની દવે, ૨૦૧૪, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ, પૃ. ૧૦+૧૦૨, રૂ. ૧૦૦/- (૨૮૦) કોઈ સાદ કરે છે : બકુલ દવે, ૨૦૧૪, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૧૯૪, રૂ. ૧૫૦/- (૨૮૧) સજા અને સમજૂતી : જિતુ મહેતા, ૨૦૧૩, શુભમ્ પ્રકાશન, મુંબઈ, પૃ. ૧૨+૬૨, રૂ. ૮૦, (૨૮૧/૧) અક્ષરબીજ : મેઘા ગોપાલ ત્રિવેદી, ૨૦૧૪, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૧૫૧, રૂ. ૧૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૪૮મું અધિવેશન

■ અજય પાઠક

શ્રી મુક્તજીવન સ્વામીબાપા આર્ટ્સ-કોમર્સ અને બી.સી.એ. મહિલા કોલેજ, ભુજ અને ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ યુથ ડેવલપમેન્ટના સંયુક્ત યજમાન પદે ભુજ (કચ્છ) મુકામે તારીખ ૨૫, ૨૬, ૨૭ ડિસેમ્બર-૨૦૧૫ના ત્રણ દિવસ શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાની અધ્યક્ષતામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૪૮મું અધિવેશન યોજાયું હતું. આ પ્રસંગ ભુજ (કચ્છ), મુન્દ્રા રોડ, કચ્છ યુનિવર્સિટી સામે આવેલ શ્રી મુક્તજીવન સ્વામીબાપા આર્ટ્સ-કોમર્સ પરિસરમાં ૧૦૦૦ની બેઠક-ક્ષમતા વાળા વાતાનુકૂલિત વિશાળ સભાખંડમાં યોજવામાં આવ્યો હતો. કચ્છની જાણીતી તીવ્ર ઠંડીમાં સવારે ૬ કલાકે યજમાન સંસ્થાના પ્રતિનિધિઓ સળંગ ૧૧-૧૨ કલાકની રાત્રી મુસાફરી કરીને આવી રહેલા અધિવેશનના પ્રતિનિધિઓ ને ઉષ્માપૂર્ણ અને મધુર વચનોથી આવકારવા કોલેજ પરિસરમાં તત્પર હતા. આવનાર પ્રતિનિધિઓને સ્વસ્થ થવા માટે યોગ્ય માર્ગદર્શન કોલેજની દીકરીઓ આપી રહી હતી. સ્વસ્થ થયા પછી તરત, વિના વિલંબ ગરમાગરમ ચા-નાસ્તા માટે પ્રતિનિધિઓને આવકારવામાં આવતા હતા. ત્યાર બાદ તરત સૌના ક્રમશઃ રજિસ્ટ્રેશન નોંધાતાં હતાં. ઉતારા સ્થળ નિર્ધારિત બનતાં જે તે સ્થળે બસ દ્વારા પ્રતિનિધિઓને મોકલવાની સુંદર વ્યવસ્થા હતી. ઉતારા સ્થળે પહોંચતાં ત્યાંની સ્વયંસેવક ટુકડી પ્રતિનિધિને નિર્ધારિત રૂમમાં સામાન ઉપાડવામાં સહાય કરીને ગોઠવવામાં મદદરૂપ થતા હતા. આખું વ્યવસ્થાતંત્ર પહેલી નજરે જ ૪૮મા અધિવેશનની સુંદર છાપ ઊભી કરતું હતું.

તા. ૨૫, શુક્રવાર બપોરે ૩.૦૦ કલાકે ઉદ્ઘાટન બેઠકનો આરંભ થયો હતો. સંચાલન શ્રી હરેશ ધોળકિયા તથા દર્શના ધોળકિયાએ સંભાળ્યું હતું. મંચસ્થ મહાનુભાવોમાં સર્વશ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શાલિનીબહેન, ધીરુ પરીખ, અતિથિવિશેષ અરુણકમલજી, રઘુવીરભાઈ, વર્ષાબહેન, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સ્વામીશ્રીઓ તથા સ્વાગત સમિતિના સભ્યો અને પરિષદના પદાધિકારીઓ ઉપસ્થિત હતા. દીપપ્રાગટ્ય

વિધિ સ્વામીશ્રીઓ દ્વારા સંપન્ન થયો હતો. મંચસ્થ મહાનુભાવો તેમાં જોડાયા હતા. ત્યાર બાદ સંગીત ટુકડી દ્વારા ‘જયજય ગરવી ગુજરાત’ ગીતનું ગાન પ્રસ્તુત થયું હતું. બીજું ગીત કચ્છી ભાષામાં રજૂ થયું હતું. પછી મંચસ્થ મહાનુભાવોનું પુષ્પગુચ્છ, શાલ તથા મોમેન્ટો દ્વારા સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું.

સ્વાગત મંત્રીના ઉદ્બોધનમાં શ્રી રસનિધિ અંતાણીએ સૌ સાહિત્યકારોના સ્વાગત સાથે યજમાન સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓ વિશે વાત કરી હતી. તે ઉપરાંત કચ્છમાં થતી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનો ઐતિહાસિક રૂપરેખા સાથે ખ્યાલ આપ્યો. પછી પરિષદના મંત્રીશ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે પરિષદ પ્રવૃત્તિનો વાર્ષિક અહેવાલ આપ્યો. અહેવાલની એક છાપેલી પુસ્તિકા પ્રતિનિધિઓને વિતરિત કરવામાં આવી હતી તેથી તેમણે ખૂબ સંક્ષેપમાં પ્રવૃત્તિઓ વિશે વાત કરી. ત્યાર બાદ નિવૃત્ત થતા પ્રમુખશ્રી ધીરુ પરીખનું વક્તવ્ય રજૂ થયું. તેમણે જણાવ્યું કે સાહિત્યમાં જુદાજુદા સમયે પ્રવર્તેલી વિચારધારાઓમાં મુખ્ય કેન્દ્ર તો માનવ છે. તેમણે કહ્યું કે પરિષદનું કામ સાચા સાહિત્યને પ્રોત્સાહન આપવું તે છે. વક્તવ્ય બાદ શ્રી ધીરુ પરીખે નવા વરાયેલા પ્રમુખશ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાને કાર્યભારની સોંપણીનો વિધિ સંપન્ન કર્યો. શ્રી ઉર્વી તેવારે પ્રમુખશ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાનો પરિચય આપ્યો હતો. પ્રમુખ તરીકેના પોતાનાં વક્તવ્યનું ટોપીવાળાસાહેબે પઠન કર્યું હતું. છપાયેલા વક્તવ્યની પુસ્તિકા સૌ પ્રતિનિધિઓને વિતરિત કરવામાં આવી હતી. તેમણે વ્યાખ્યાનનો મુદ્દો કર્યો હતો ‘સાહિત્યસમજનાં સ્થિત્યંતરો’ આરંભમાં તેમણે કહ્યું કે “હું આધુનિકકાળમાં જીવતો હોઉં છું તો પણ સમગ્ર ભૂતકાળ લઈને જીવતો હોઉં છું.” તેમણે જણાવ્યું કે “વાત અઘરી છે.” જે ભિન્ન છે તેને આદર આપતાં શીખવું જોઈએ તે વાત અનુઆધુનિકતાવાદે શીખવી. સાત મુખ્ય મુદ્દા અને દરેક મુદ્દાના ૩/૪ કે ૫ પેટા મુદ્દામાં શ્રી ટોપીવાળાસાહેબે સાહિત્યસમજની રસપ્રદ વિકાસયાત્રાનો વ્યવસ્થિત આલેખ આપ્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું કે સાહિત્યસમજ એક ચાલુ સ્વયંપ્રક્રિયા છે. (Self Process). ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સાહિત્યની સમજ કઈ રીતે વિકસતી આવી તે અંગે વાત કરતાં પહેલાં સાહિત્યસમજની વિકાસપ્રક્રિયાની સંકુલતા સમજાવતાં તેમણે સૈદ્ધાંતિક ભૂમિકા આપી હતી. તે ચર્ચામાં અનેક વિદેશી વિચારકોના સંદર્ભો આપ્યા હતા. સૈદ્ધાન્તિક ભૂમિકા ચર્ચા બાદ તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યના નરસિંહ પૂર્વેના યુગથી માંડી સમગ્ર મધ્યકાલીન યુગ, સુધારક યુગ, પંડિત યુગ, ગાંધીયુગ, અનુગાંધીયુગ, આધુનિક યુગ તથા અનુઆધુનિક યુગમાં પ્રત્યેક યુગની ખાસ સમજ, તેનાં પ્રતિમાનો, તેની પૂર્વ વિચારણાઓ કે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં થયેલી વિચારણાઓ કે અન્ય વિદેશી ભાષામાં થયેલી વિચારણાઓ સાથેના અંકોડાઓ ઉકેલવાની

વિવેચનાત્મક મથામણ કરી હતી. અને બદલાતા જતા ખ્યાલો - વિચારવળાંકો (Paradigm shift) પર આંગળી મૂકી બતાવતા જતા હતા. આ એક ઊંચા પ્રકારનો વિવેચનનો આનંદ હતો. પઠન-અભિવ્યક્તિ સમયે પણ આ આનંદ તેમના મુખભાવમાં છલકતો હતો. વ્યાખ્યાનના અંતે પંડિત નહેરુનો એક પ્રસંગ કહ્યો હતો જેમાં નહેરુએ પોતાના સન્માનમાં પહેરાવાયેલો હાર ઊભા થઈને સાથે બેઠેલા કવિ નિરાલાને પહેરાવ્યો હતો. આ પ્રસંગના કથન પછી શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ ઉદ્ગાર કર્યો હતો કે “આજની સંભ્રાન્ત સ્થિતિ અને દશામાં આવો સાહિત્યવિવેક પ્રજ્વલિત હો !” પ્રમુખીય પ્રવચનના આરંભમાં તેમણે એમ પણ ઉચ્ચાર્યું હતું કે ૧૧૦ વર્ષ જૂની પરિષદની ગરિમાને ઝાંખપ લાગે તેવું હું કશું કરીશ નહિ.

ત્યારબાદ શ્રી દર્શના ધોળકિયાએ અતિથિવિશેષશ્રી અરુણકમલનો પરિચય આપ્યો હતો. શ્રી અરુણકમલજીએ હિન્દીભાષામાં વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તેમણે જણાવ્યું કે હું મારા ઘરમાં આવ્યો છું. કારણ કે ભાષા વાંચ્યો ત્યારે તે તમારી બની જાય છે. ગુજરાતી, હિન્દી સાહિત્યનાં અનેક દષ્ટાન્તોથી પોતાની વાતને બહુ જ રસપ્રદ રીતે રજૂ કરી હતી. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ પ્રાસંગિક ઉદ્બોધન કર્યું હતું. પ્રમુખશ્રીના વક્તવ્ય અંગે તથા અતિથિવિશેષના શબ્દો વિશે પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી હતી. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ પણ હિન્દી ભાષામાં પ્રવચન કર્યું હતું. અંતમાં યજમાન સંસ્થા વતી શ્રી જાદવજીભાઈ વરસાણીએ આભારદર્શન કર્યું હતું.

પ્રથમ દિવસે રાત્રે ૮.૦૦ કલાકે યજમાન સંસ્થા દ્વારા સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમનું આયોજન થયું હતું. કચ્છપ્રદેશના કવિઓની કૃતિઓનું ગાન સ્થાનિક કલાકારો દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યારબાદ જયંત ખત્રીના જીવન/સર્જનને વણી લેતું ડૉ. સતીશ વ્યાસ લિખિત ‘ધૂળનો સૂરત’ નાટક ભાવનગરના કલાકારો દ્વારા પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું હતું.

તા. ૨૬, શનિવાર સવારે ૮.૦૦ કલાકે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિ અને કાર્યવાહક સમિતિની સંયુક્ત બેઠક યોજાઈ હતી. સવારે ૮.૩૦ કલાકે અધિવેશનની પ્રથમ બેઠકનો આરંભ થયો હતો. આ બેઠકનો વિષય હતો ‘ચરિત્રાત્મક સાહિત્ય’. બેઠકના અધ્યક્ષ હતા શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ. વક્તાઓ હતા સર્વશ્રી યોગેશ જોષી, મુનિકુમાર પંડ્યા, સંધ્યા ભટ્ટ. બેઠકનું સંચાલન શ્રી ઉષા ઉપાધ્યાયે સંભાળ્યું હતું. વિભાગીય અધ્યક્ષશ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે પ્રવચનનો વિષય રાખ્યો હતો ‘ચરિત્રાત્મક સાહિત્ય : થોડો વિચાર, થોડો વિહાર’. તેમના વ્યાખ્યાનની છપાયેલી નકલ સૌ પ્રતિનિધિઓને પુસ્તિકા રૂપે (વિભાગીય અધ્યક્ષનાં વ્યાખ્યાન) વિતરિત કરવામાં આવ્યાં હતાં. શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે ૧૬ પાનાનું છપાયેલું વ્યાખ્યાન વાંચ્યું હતું. તેમણે જણાવ્યું

કે “ચરિત્રાત્મક સાહિત્ય વ્યક્તિની અને તદન્વયે સમાજની વિકાસયાત્રાનો અરીસો છે... એમાં વ્યક્તિના ઇતિહાસ સાથે સમાજ અને સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ સંયુક્ત હોય છે.” તેમણે કહ્યું કે ચરિત્રાત્મક સાહિત્યની બે મુખ્ય ધારા છે. આત્મકથા અને જીવનચરિત્ર. બંને સ્વરૂપ વિશે ટૂંકમાં ચર્ચા કરીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ સ્વરૂપમાં થયેલ ખેડાણ અંગે માહિતી આપી હતી.

ત્યાર બાદ શ્રી યોગેશ જોષીએ વૈજ્ઞાનિકોનાં ચરિત્રો વિશે ટૂંકમાં રજૂઆત કરી હતી. તેમણે નવલરામને યાદ કરીને જણાવ્યું કે ચરિત્ર લેખનમાં સત્ય, શોધ, વિવેક અને વર્ણન-ચારેય બાબતનું સંતુલન જળવાવું જોઈએ. આઈનસ્ટાઈનના ચરિત્રો ગુજરાતી ભાષામાં લખાયાં છે તેની વાત કરી. તેમણે સૂચન કર્યું કે વિજ્ઞાનના પારિભાષિક કોશનું નિર્માણ થવું જોઈએ. વધુમાં એમ પણ સૂચન કર્યું કે યજ્ઞેશ દેવે અને એ પ્રકારના અભ્યાસીઓ પાસે વિશ્વકોશ જેવી સંસ્થાએ કામ કરાવવું જોઈએ. શ્રી મુનિકુમાર પંડ્યાએ સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રે જે વ્યક્તિત્વો છે તેમનાં ચરિત્રો અંગે વાત કરી. રણછોડદાસજી મહારાજ, રવિશંકર મહારાજ, ગાંધીજીની આત્મકથા-સત્યના પ્રયોગો, જીવનનું પરોઢ, મોરારજી દેસાઈની આત્મકથા, ર. વ. દેસાઈએ સયાજી રાવ ગાયકવાડ વિશે કરેલો લેખ, કલાપીનો કાશ્મીરનો પ્રવાસ, ગોંડલ નરેશનું ચરિત્ર, સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી વિશેના લેખોનું મુકુન્દરાય પારાશર્યનું પુસ્તક, પ્રજાવત્સલ રાજવી-ભાવનગરના રાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી વિશેનું ગંભીરસિંહ ગોહિલનું પુસ્તક વગેરેને લક્ષ્ય કરી તે પુસ્તકો વિશે વાત રજૂ કરી હતી. તેમની રજૂઆતમાં સરળતા અને સહજતા સ્પર્શી જાય તેવાં હતાં. સંધ્યા ભટ્ટે કલાકારો અને સંગીતકારો વિશે લખાયેલાં ચરિત્રો અંગે અત્યંત માહિતીસભર અને રસપૂર્ણ રજૂઆત કરી હતી. તેમણે લીધેલી મહેનત અને કલાપ્રસ્તુતિમાં નિજી રસ તેમના વક્તવ્યને ખૂબ જીવંત બનાવી રહ્યાં હતાં. તેમની રજૂઆતમાં જરૂરી વિશ્લેષણ પણ સામેલ હતું. માઈકલ ઍંજેલો, લીયોનાર્દો ધ વિન્ચી વ. કલાકારોની ખાસિયતો અંગે વાત કરી. તેમણે તેમની વાતનો વ્યાપ ઘણો વિસ્તાર્યો હતો. પચાસેક પુસ્તકો/સામયિકના ઉલ્લેખ સાથે વાત મૂકી હતી. તેમણે સૂચન કર્યું કે બૃહદ્ જીવન ચરિત્રમાં કામ થવું જોઈએ. ઘણે ભાગે લેખો સ્વરૂપે કામ થતાં હોય છે. વિષયવસ્તુને ત્રણેય વક્તાઓમાં જુદીજુદી વહેંચીને સમગ્ર બેઠકનું આયોજન આકર્ષક બન્યું હતું. પુનરાવર્તનની એક ક્ષણ પણ પ્રવર્તી ન હતી. ઉષા ઉપાધ્યાયનું સંચાલન પણ નાની ટીપ્પણીઓ દ્વારા રસપ્રદ બનતું હતું.

બીજી બેઠક બપોરે ૩.૦૦ કલાકે આરંભાઈ હતી. આ બેઠકનો વિષય હતો ‘વિવેચન-સંશોધન’ વિભાગીય અધ્યક્ષ હતાં શ્રી અનિલા દલાલ. વક્તાઓ હતાં સર્વશ્રી સેજલ શાહ, દીપક રાવલ, દલપત પઢિયાર. સંચાલન શ્રી કીર્તિદા શાહે સંભાળ્યું હતું.

શ્રી અનિલા દલાલે પોતાના પ્રવચનનો વિષય પસંદ કર્યો હતો ‘કવિતામાં તત્ત્વબોધ’ ૧૪ પાનાના છપાયેલા વક્તવ્યને સરસ રીતે પ્રસ્તુત કર્યું હતું. મુખ્યત્વે અંગ્રેજી કાવ્યોનાં ઉદાહરણો દ્વારા પોતાની વાત મૂકી હતી. તેમણે જણાવ્યું કે “અનુભૂતિઓની વ્યાપકતામાંથી ઉદ્ભવેલું અને એકત્વ પામેલું સંવેદન તે ‘તત્’તત્ત્વ’, કાવ્યાત્મ રીતિઓથી તે કવિતામાં રૂપાંતરિત થાય છે.” આ તત્ત્વ એટલે Metaphysics. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં જહોન ડન Metaphysical Poets પૈકી એક અગ્રણી કવિ. આ કવિની કવિતાના આધારે ચર્ચાનો આરંભ કરી એલિયટ તથા રોમેન્ટિક યુગના કવિઓના ઉલ્લેખ સાથે કવિક્રિટિક્સની રમણીયતાની વિભાવના, તેની પ્રખ્યાત પંક્તિઓ ‘A thing of beauty is a joy for ever’ના ઉલ્લેખ સાથે Beauty is Truth, Truth beauty that is all ye know on Earth and all you need to know પાસે અટકે છે. પછી The Waste Land, Four Quartetsમાંથી પંક્તિઓ આવે છે. શ્રી અનિલા દલાલ જણાવે છે કે “કાવ્યનું તાત્પર્ય રસિક ચિત્તને કોઈ પરમ તત્ત્વ તરફ લઈ જાય છે. રવીન્દ્રનાથ અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતા, અરાવાચીન ગુજરાતી કવિતા, કબીર વ.માંથી કાવ્યપંક્તિઓ પસંદ કરીને પોતાની ચર્ચા તેમણે સમૃદ્ધ બનાવી હતી. પોતાની રજૂઆત આધુનિક વિવેચનના કોઈ અભિગમ સાથે થોડું સામ્ય ધરાવતી હોય તો તે Phenomenology આધારિત The Criticism of Consciousness – ચૈતન્યલક્ષી વિવેચનનો અભિગમ જણાયો છે. અંતમાં તેમણે જણાવ્યું કે “વિવેચનમાં માનવની ચૈતન્ય દષ્ટિનો પ્રકાશ ઝિલાય અને રસધન કલાસર્જનનું હાર્દ પમાય એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે.”

ત્યાર બાદ શ્રી સેજય શાહે વક્તવ્ય આપ્યું. તેમનો મુદ્દો હતો. આંતરકૃતિત્વ. માત્ર કૃતિ વાંચવાથી નહિ ચાલે, જીવન પણ વાંચવું પડશે. શબ્દ સ્વતંત્ર હોતો નથી, પૂર્વ શબ્દોથી પ્રભાવિત હોય છે. તેમણે જણાવ્યું કે સંપૂર્ણપણે કશું મૌલિક હોતું નથી. તેમણે સતીશ વ્યાસના નાટક ‘પશુપતિ’ની ખૂબ ઊંડાણપૂર્વક ચર્ચા કરી જેમાં તમામ શ્રોતાવર્ગને રસ પડ્યો. તેમણે આ ચર્ચા દરમિયાન Construction, Deconstruction અને Reconstructionની વાત કરી. સાહિત્યમાં પ્રવર્તતા અનેકવાદો કૃતિની Pretext બની જાય છે. આંતરકૃતિત્વના કેન્દ્રમાં ભાવક પણ છે. આ બેઠકના વક્તા શ્રી દીપક રાવલ અનુપસ્થિત હતા. શ્રી દલપત પઢિયારે તેમની જાણીતી કથન શૈલી એવમ્ ગાન શૈલીથી સમગ્ર શ્રોતાવર્ગ પ્રસન્ન કરી દીધો. તેમનો વિષય હતો “ગુજરાતમાં સંતસાહિત્યનું સંશોધન : સ્થાન અને સ્થિતિ” શ્રી દલપત પઢિયારે પોતાનું વક્તવ્ય જરૂર જણાય ત્યાં ગાન પ્રસ્તુતિ સાથે રજૂ કર્યું હતું. શ્રી પઢિયારે સંતોમાં વૈદિકધારા એટલે કે જ્ઞાનધારા તથા લોકધારા એટલે કે અનુભવ

સાચવાળો પંથ બંને સમાંતરે ચાલે છે, તેમણે કહ્યું કે ઇસ્લામમાં પણ ‘બસરા’ અને ‘બેસારા’ એમ બે ધારા છે. બંગાળમાં ‘બીથલ દોરી’ અને ‘બેદોરી’ એમ પંથ છે. તેમણે ઉમાશંકર જોશીના અખો-અધ્યયન ગ્રંથ વિશે વાત કરી. તેમણે નોંધ્યું કે મેઘાણીના સંશોધન પરીઘને આપણે વિસ્તાર્યો નથી. નિરંજન રાજ્યગુરુના કામની પ્રશંસા કરી. બળવંત જાની, જયમલ્લ પરમાર, નાથાલાલભાઈના કામનો ઉલ્લેખ કર્યો. નરોત્તમ પલાણ, રાજેન્દ્રસિંહ રાયજાદા પણ યાદ કર્યા. તેમણે વાત કરતાં સૂચવ્યું કે પરિભાષાના પ્રશ્નો છે, પારિભાષિક કોશ થવો જોઈએ. તેમણે કહ્યું કે સંશોધનની દિશા ખુલ્લી રહેવી જોઈએ. સમાપનમાં અખાના એક પદનું ગાન કર્યું. સૌ શ્રોતાજનોની ઇચ્છાને માન આપીને શ્રી નિરંજન રાજ્યગુરુએ એક ભજન ગાયું.

ત્રીજી બેઠક રાત્રે ૮.૩૦ કલાકે શરૂ થઈ હતી. આ આસ્વાદ બેઠકના અધ્યક્ષ હતા શ્રી વીનેશ અંતાણી. વિષય હતો ‘કચ્છના પરિવેશની કૃતિઓનું વાચિકમ્. વાચિકમ્ રજૂ કરનાર કલાકારો હતાં શ્રી અદિતિ દેસાઈ અને અન્ય, બેઠકનું સંચાલન શ્રી નીતિન વડગામાએ કર્યું હતું. નાટક, કાવ્ય તથા ગદ્યખંડ એમ ત્રણ કૃતિનું વાચિકમ્ અત્યંત પ્રભાવક રીતે કરવામાં આવ્યું. પરિષદના અધિવેશન સિવાય આ આસ્વાદ ક્યાં મળે ? વાચિકમ્ બેઠકના આરંભે વિભાગીય અધ્યક્ષશ્રી વીનેશ અંતાણીએ પોતાનું વક્તવ્ય “કચ્છ : અજ્ઞાટની આરાધનાનો પ્રદેશ” સુંદર રીતે વાંચ્યું હતું. સાત પાનાનું છાપેલું વક્તવ્ય સૌ પ્રતિનિધિઓને પુસ્તિકારૂપે ઉપલબ્ધ હતું. પોતાના નિબંધમાં કચ્છની ધરતી, કચ્છનો આત્મા, કચ્છની સંસ્કૃતિ અને કચ્છના સાહિત્ય-શબ્દનો સુપેરે પરિચય આપ્યો અને ‘વાચિકમ્’ માટેની યોગ્ય પીઠિકા રચી આપી.

તા. ૨૭, રવિવાર સવારે ૮.૦૦ કલાકે ચોથી બેઠકનો આરંભ થયો હતો. વિષય હતો ‘ગુજરાતી ભાષાનું સંવર્ધન અને શિક્ષણ’. વિભાગીય અધ્યક્ષ હતા શ્રી મનસુખ સલ્લા. વક્તાઓ હતા શ્રી પી. જી. પટેલ તથા શ્રી ભદ્રાયુ વઘરાજાની. સંચાલન શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ કરવાના હતા પરંતુ અનિવાર્ય સંજોગોના કારણે તેમને જવાનું થવાથી શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સંચાલન સંભાળ્યું હતું. શ્રી મનસુખ સલ્લાએ પોતાના વક્તવ્યનો મુદ્દો કર્યો હતો, “માતૃભાષા, સાહિત્ય અને સાંસ્કૃતિક સંવર્ધન”. આઠ પાનાનું છાપેલું વક્તવ્ય પ્રતિનિધિઓ માટે પુસ્તિકામાં સુલભ હતું. શ્રી સલ્લાએ માતૃભાષામાં શિક્ષણ અંગે ગુજરાતમાં પ્રવર્તતી પરિસ્થિતિ વિગતવાર વર્ણન કરીને ‘એક ગંભીર સાંસ્કૃતિક સંકટ’ તરીકે આ વાતને જોઈ અને વ્યાપક પ્રજાકીય જાગૃતિ માટે અનુરોધ કર્યો. અનેક મોરચે આ માટે એક સાથે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર પર ભાર મૂક્યો. શ્રી પી. જી. પટેલે ‘માતૃભાષામાં શિક્ષણના નવા આયામો’ વિષય પર વાત કરી. ‘આપણાથી શું થાય ? આપણાથી શું થઈ શકે ?’

સાહિત્યકારોએ આ વિચારવું પડશે. સર્વાંગી વિકાસની શક્યતાને કઈ રીતે તાગવો એ પ્રશ્ને વાત કરી. એક મોટા વાચન અભિયાન માટે અનુરોધ કર્યો. વર્ગખંડની પદ્ધતિઓ બદલવાની જરૂર પર ભાર મૂક્યો. શ્રી ભદ્રાયુ વઘરાજાની એ તેમની આગવી વિશિષ્ટ પ્રવચનશૈલીમાં પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યા. તેમણે મુદ્દો કર્યો હતો “માતૃભાષાની યથાર્થતા – આજે અને આવતી કાલે.” તેમણે તેમની વાત અગિયાર મુદ્દામાં રજૂ કરી હતી. તા. ૬-૧૨-૨૦૧૫ના દિવ્ય ભાસ્કરની ‘રસરંગ’ પૂર્તિમાં આવેલા શ્રી ગુણવંત શાહ તથા શ્રી રઘુવીર ચૌધરીના લેખોના ઉલ્લેખથી ચર્ચાનો આરંભ કર્યો હતો. પછી ચકલીનો સ્પેલીંગ Sparrow દીકરીને ગોખાવતી માતાનું વર્ણન કર્યું હતું. ત્યાર બાદ અંગ્રેજી માધ્યમની ઘેલણનું ચિત્ર આપ્યું હતું અને કહ્યું હતું કે મા સુધરશે તો માતૃભાષા સુધરશે. પછી ‘કોણ કાગારોળ મચાવે છે – ગુજરાતી ભાષા મરી રહી છે ? ફિલ્મમાં બોલાતી ગુજરાતી ભાષા, ગુજરાતી બાળકો Vs ગુજરાતી સાહિત્યકારો, નથી સાચું ગુજરાતી બોલી શકતા, નથી અંગ્રેજી... આમ એક પછી એક બધા મુદ્દા વિશે ટૂંકમાં, સચોટ રીતે રજૂઆત કરીને એક જાદુગરની જેમ ભદ્રાયુભાઈ જે બતાવે તે દુનિયામાં શ્રોતાજનોએ વિચારવિહાર કર્યો હતો.

પાંચમી બેઠક સવારે ૯.૩૦ કલાકે આરંભાઈ હતી. બેઠકનો વિષય હતો ‘પ્રદેશવિશેષ અને સાહિત્ય: કચ્છ’. વિભાગીય અધ્યક્ષ હતા શ્રી ધીરેન્દ્ર મહેતા. વક્તાઓ હતા સર્વશ્રી કીર્તિ ખત્રી, દર્શના ધોળકિયા, કાંતિ માલસતર, વિશન નાગડા. સંચાલન શ્રી રવીન્દ્ર પારેખે કર્યું હતું. શ્રી ધીરેન્દ્ર મહેતાએ સાત પાનાના પોતાના લેખમાં આખા વિષયને સુપેરે ખોલી આપ્યો હતો. આજની વૈશ્વિક પરિસ્થિતિમાં પ્રદેશ વિશેષની વાત કરવી, તેનું અસ્મિતા ગાન કરવું જરા વિરોધભાસી બાબત ગણાય તેવો આરંભમાં નિર્દેશ આપીને સૂક્ષ્મરીતે આખું ભાવજગત કઈ રીતે પરસ્પરને પોષક અને સંવર્ધક છે તેની સૂક્ષ્મ છણાવટ શ્રી ધીરેન્દ્ર મહેતાએ કરી હતી જે સામાન્ય અસ્મિતાગાનથી કંઈક વિશેષ અને નોંધપાત્ર હતી. કચ્છીયત શબ્દ આપ્યો. સાહિત્યકારોનો મિજાજ વર્ણવ્યો. કોલેજ રોડ પર આવતી વસાહતને ભારતીય સંસ્કૃતિ દર્શન : કચ્છ એ નામ ઉમાશંકરે આપ્યું હતું. રામસિંહે નક્કી કર્યું હતું કચ્છનું સંસ્કૃતિ દર્શન; ઉમાશંકરે સૂચન કરીને બદલાવ્યું. તામ્રપત્ર પર લખવા કહ્યું ત્યારે ઉમાશંકરે ભારત પરચુર્મ – અચ્છો કચ્છ એમ લખવા કહ્યું. આવું સંસ્મરણાત્મક કથન તેમણે ભાવથી કર્યું. શ્રી કીર્તિભાઈની અનુપસ્થિતિ રહી હોવાથી તેમણે લખી મોકલેલ લેખ ‘કચ્છનો ઇતિહાસ અને સાહિત્ય’ શ્રી નૂતનબહેન મહેતાએ વાંચી સંભળાવ્યો હતો. શ્રી દર્શના ધોળકિયાએ કચ્છીયત્ શબ્દને વિગતે સમજાવીને કચ્છના લોકોની સ્વભાવગત લાક્ષણિકતાઓ પ્રગટ કરી હતી. ડૉ. કાન્તિ માલસતરે ‘ગુજરાતી સાહિત્યમાં

કચ્છની છબિ' વિષય પર પોતાનું લેખિત વક્તવ્ય રજૂ કર્યું હતું. શ્રી વિશન નાગડાએ કચ્છમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી ત્રણ ભાષા-કચ્છી, ગુજરાતી, સિન્ધી – વિશે, પારસ્પારિક અસરો વિશે, સાહિત્યસર્જન વિશે સુંદર અભ્યાસ રજૂ કર્યો હતો. સંચાલકશ્રી રવીન્દ્ર પારેખે સમયાયોજન અંગે ટકોર કરી હતી. અંતિમ વક્તાને સમય બહુ ઓછો રહ્યો હતો.

છઠ્ઠી બેઠક એટલે અધિવેશનની સમાપન બેઠક બપોરે ૧.૦૦ વાગે શરૂ થઈ હતી. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે કર્યું હતું. મંચસ્થ મહાનુભાવોમાં સર્વશ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ધીરુ પરીખ, રઘુવીર ચૌધરી, મંત્રીઓ સર્વશ્રી રવીન્દ્ર પારેખ, કીર્તિદા શાહ, નીતિન વડગામા તથા સ્વાગત સમિતિના સભ્યશ્રીઓ ઉપસ્થિત હતા. શિક્ષણમાં ગુજરાતી ભાષાના સ્થાન વિશેનો ઠરાવ તથા સદ્ગત સાહિત્યકારોને શ્રદ્ધાંજલિનો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યા હતા. પ્રાસંગિક વક્તવ્ય શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ આપ્યું હતું. તેમણે અરુણકમલજી તથા સિતાંશુભાઈનો આખા સમય દરમિયાન અધિવેશનમાં ઉપસ્થિત રહેવા બદલ ખાસ આભાર માન્યો હતો. તેમણે કહ્યું કે કોઈનો વિરોધ નહિ, પોતાના વિચારને વળગી રહેનારાને સમજવાની તત્પરતા રાખવી પડશે. ત્યાર બાદ શ્રી ભદ્રાયુ વઘરાજાની તથા નીમુબહેન નાગડાના સન્માન પરિષદ પ્રમુખોના વરદ્હસ્તે કરવામાં આવ્યાં. એ જ રીતે ડૉ. ધીરેન્દ્ર મહેતા તથા વીનેશ અંતાણીના સન્માન બંને પ્રમુખોના હસ્તે કરવામાં આવ્યાં. રસનિધિભાઈએ પ્રાસંગિક પ્રવચન કર્યું યજમાન સંસ્થાવતી આભારવિધિ શ્રી હીનાબહેને કરી અને પરિષદ વતી આભારવિધિ શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે કરી.

આમ ત્રણ દિવસનું કચ્છ-ભુજ ખાતેનું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૪૮મું અધિવેશન સંપૂર્ણ સફળતાને વર્યું. બેઠકોમાં એક પણ પળ નબળી કે નિંદાપ્રેરક ન બની. પ્રત્યેક વક્તા સંપૂર્ણ સજ્જ હતા. યજમાન સંસ્થાનો ભાવ છલકતો હતો. કચ્છીમાડુનો જય હો !

આપણી વાત

■ સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા યોજાતા ‘આપણો સાહિત્યવારસો’ કાર્યક્રમ અંતર્ગત નર્મદ સાહિત્યસભા, સુરતના સહયોગથી સુરતમાં. તા. ૧૨-૧૨-૨૦૧૫, શનિવારના રોજ સાંજે ૬-૦૦ કલાકે કવિશ્રી નયન હ. દેસાઈએ પોતાનાં કાવ્યોનો આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. જેમાં જનક નાયકે સોનું સ્વાગત કરીને ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. અને શ્રી રવીન્દ્ર પારેખે નયન હ. દેસાઈનો પરિચય કરાવ્યો હતો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને લાયન્સ કલબ, વલસાડ તથા સંસ્કાર મિલન, વલસાડના સંયુક્ત ઉપક્રમે ઉશનસૂ વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શ્રી મીનળ દેવેએ ‘સ્વતંત્રતા પૂર્વેની આત્મકથાઓમાં ઊપસતું સમાજજીવન’ વિષય પર વક્તવ્ય તા. ૧૩-૧૨-૨૦૧૫ના રોજ સાંજે ૪-૦૦ કલાકે લાયન્સ હોલ, જવાહરનગર સોસાયટી, વલસાડમાં આપ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને શિશુવિહાર, ભાવનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી યશવંત પંડ્યા વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શ્રી પ્રવીણ પંડ્યાએ ‘ધ સ્પોક્સ પર્સન્સ’ વિષય પર તા. ૨૩-૧૨-૨૦૧૫ના રોજ શિશુવિહાર, ભાવનગરમાં વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

સાહિત્યવૃત્ત

સાહિત્ય અકાદેમી એવોર્ડ

સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હી દ્વારા ૨૦૧૫ના વર્ષ માટે એવોર્ડ નિબંધ સંગ્રહ ‘અંતે આરંભ’ (ભાગ-૧, ૨) માટે શ્રી રસિક શાહને મળે છે.

નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ

૨૦૧૫ના વર્ષનો નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ કવિશ્રી મનોહર ત્રિવેદીને મોરારિબાપુના હસ્તે એનાયત થયો.

ઓમ કોમ્યુનિકેશન દ્વારા તા. ૨૭ નવેમ્બર, ૨૦૧૫, શુક્રવારે સાંજે ૫-૦૦ કલાકે, ગોવર્ધન સ્મૃતિ મંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ ખાતે, કવિ, વાર્તાકાર, બાળસાહિત્યકાર રમેશ મોહનલાલ પારેખના ૭૬મા જન્મદિન પ્રસંગે,

પૂ. મોરારિબાપુની પ્રસન્નતા અને શુભકામના સાથે વ્યાખ્યાન ‘સાત રંગના સરનામે’નું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં ‘રમેશ પારેખની વાર્તાકળા’ વિશે નિસર્ગ આહીરે અને ‘રમેશ પારેખની નાટ્યકલા’ વિશે સતીષ વ્યાસે તથા ‘રમેશ પારેખની કાવ્યકલા’ વિશે નીતિન વડગામાએ વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં.

‘વિચારવર્તુળ’ - ધ્રાંગધ્રા દ્વારા તા. ૧૯-૧૧-૨૦૧૫ના રોજ હવેલી સંગીતના પ્રણેતા સંગીતાચાર્ય શ્રી ભગવતીપ્રસાદ ભટ્ટ જન્મશતાબ્દી વર્ષ પ્રસંગે તેમના જીવન અને સંગીત ક. લા. વિશે શ્રી સૂર્યકાન્ત સી. દવેએ લખેલ ‘શતાબ્દી સ્મૃતિ વંદના’ પુસ્તકનું વિમોચન શ્રી રઘુનાથ ગોસ્વામીએ અને શ્રી મિત એમ. દવેના પુસ્તક મારી ‘સંકલ્પયાત્રા, મારી અમરનાથયાત્રા’નું વિમોચન શ્રી જયેશ એચ. પટેલના હસ્તે કરવામાં આવ્યું હતું.

ગુજરાતના નામાંકિત રચનાત્મક કાર્યકર, વિદ્વાન સાહિત્યકાર અને જાણીતા પ્રગતિશીલ વિચારક રોટેરિયન ડૉ. અતુલભાઈ પાઠકજીએ લખેલ પુસ્તક ‘સોવિયેત-સોવિયેત’ની “કે. પી. એસ. મેનન નેશનલ એવોર્ડ ફૉર પોલિટિકલ લિટરેચર” માટે પસંદગી કરવામાં આવી છે.

સંસ્કારનગરી – વડોદરામાં ઊજવાયો સાહિત્યકાર સતીશ ડણાકનો અમૃત મહોત્સવ. જેમાં પ્રસંગને અનુરૂપ સતીશ ડણાક વિશેના ૬૫ જેટલા અભ્યાસલેખોના અભિવાદનગ્રંથ ‘શબ્દે શબ્દે પીગળ્યા’ સમગ્ર કવિતાનો સંચય ‘સિગ્નેચર’ અને ‘સતીશ ડણાક : વ્યક્તિતા અને સર્જકતા’ જેવા પુસ્તકોનું વિમોચન કરવામાં આવ્યું હતું. અને સતીશભાઈનું સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું.

૧૪

સાભાર નોંધ

(એકાંકી)

(૨૫૫) બુકાની બાંધેલો સ્નોમેન : ડૉ. રજની પી. શાહ, ૨૦૧૪, લેખક પોતે
પૃ. ૨૬+૧૫૦, રૂ. ૧૦૦/- (૨૫૬) શ્રવણ ભૂલો પડ્યો છે : ભૂપેન્દ્ર શાંતિલાલ વ્યાસ,
૨૦૧૫, લેખક પોતે, ૩૧૩/એ, રાજસ્થાન સોસાયટી, બગીખાના, વડોદરા-૧, પૃ.
૮+૪૭, રૂ. ૬૦/-

આ અંકના લેખકો

- અજય પાઠક : ૪૩૨/એ, તપોવન, જૂના એરોડ્રામ રોડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧
ઊર્મિલા ઠાકર : સી/૧૮, નીલહર્ષ એપાર્ટમેન્ટ, અંજલિ ચાર રસ્તા; સ્વામિનારાયણ
એવન્યૂ પાસે, વાસણા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
- ચંદ્રકાન્ત શેઠ : બી/૯, પૂર્ણેશ્વર પ્લોટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- જાગૃત ગાડીત : ૫, આનંદવિલા, યશ કોમ્પ્લેક્સ પાછળ, ગોત્રી, વડોદરા-૩૯૦૦૨૧
પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
યજ્ઞેશ દવે : ૯૪૧, નંદભૂમિ એપાર્ટમેન્ટ, ટી. એન. રાવ કોલેજ સામે, સૌરાષ્ટ્ર
યુનિ પાસે, રાજકોટ-૩૯૫૦૦૭
- યોગેશ જોષી : B ૩૦૩, અર્જુન ગ્રીન્સ, મેનારવ હોલ પાસે, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-
૩૮૦ ૦૬૧
- રવીન્દ્ર પારેખ : ૧, યુનિયન ધારા, સર્જન સોસાયટી પાસે, મોદી બંગલા, અઠવા
લાઈન્સ, સુરત-૩૯૫૦૦૭
- રામચન્દ્ર પટેલ : ચોતરા બજાર, ઉમતા-૩૮૪૩૨૦, જિ. મહેસાણા
શિરીષ પંચાલ : ૨૩૩, રાજલક્ષ્મી સોસાયટી, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫
સાહિલ : ૩/૧૫ દયાનંદનગર, વનિતાવાડી, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૨

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-૧૫, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
ફોન નંબર : ૦૭૯-૨૭૯૧૩૩૪૪, વેબસાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

વાર્તાસંગ્રહો

દસ પાશ્ચાત્ય નવલિકાઓ	સં. રેમંડ પરમાર	૧૨૦
દશ્ય ફરી ભજવાયું	મુનિકુમાર પંડ્યા	૧૦૦
દૂરથી સાથે	રઘુવીર ચૌધરી	૮૦
ડેરો	કાનજી પટેલ	૧૦૦
ખંડિત સુવર્ણપાત્રો (વિદેશી વાર્તા)	ચિન્મય જાની	૧૨૦
પુનર્જન્મ અને બીજી વાર્તાઓ	ચિન્મય જાની	૧૦૦
ચંદન અને સાધુ	ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી	૧૦૦
દીવાલની એક ઈંટ	નરેન્દ્ર પરમાર	૮૦
જિંદગી જુગાર છે ?	રઘુવીર ચૌધરી	૭૦
પ્રાણપ્રતિષ્ઠા	રઘુવીર ચૌધરી	૭૦
છેલ્લું ફરમાન	ઇવા ડેવ	૧૩૦
નોખા સવાલ નારીના	ઇન્દુ રાવ	૮૦
શરૂઆતનો વરસાદ	મુનિકુમાર પંડ્યા	૭૦
મંદિરની પછીતે	રઘુવીર ચૌધરી	૧૧૦
પુનશ્ચ	બકુલ દવે	૧૦૦
વિરહિણી ગણિકા	રઘુવીર ચૌધરી	૧૦૦
કાળરાક્ષસ	ઇવા ડેવ	૮૬
ખોવાયેલી ઓળખ	ભાવના મહેતા	૬૦

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં ! ?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
---------------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

કૃતિ ગમે તો જ એના વિશે લખવાનું મન થાય. ન ગમે તો હળવેકથી બાજુ પર મૂકી દઉં. જે પ્રદેશમાં રહેતા હોઈએ તે પ્રદેશની વિશિષ્ટ સાહિત્ય પરંપરા હોય તો તેને ઉકેલવાનું વિવેચન કર્તવ્ય ગણાય.

– ધીરેન્દ્ર મહેતા

મારો શોખનો એક સૌથી મહત્ત્વનો વિષય છે : અધ્યયન. અધ્યયનનો મને શોખ શું, વ્યસન જ છે, એમ કહો તો ચાલે. મેં અધ્યાપનનું કામ કર્યું છે, પરંતુ તે મારા માટે તો મૂળમાં અધ્યયન જ રહ્યું છે. બીજાને ભણાવવાનું મારાથી કદી નથી બની શક્યું. જે પોતે અધ્યયન કરતા હોય, એમને હું અધ્યયનમાં સહાયમાત્ર કરી શકું છું, એટલા વાસ્તે મારા માટે સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન પણ લગભગ એકરૂપ જ છે, એક જ પ્રક્રિયા છે. પ્રવચનમાં પણ ખરું જોતાં મારો સ્વાધ્યાય જ ચાલ્યા કરતો હોય છે. અધ્યયન મારું નિરંતર ચાલ્યા કર્યું છે. મારું તે એક વ્યસન છે. વાચન મારું સતત ચાલતું રહ્યું.

– દાદા ધર્માધિકારી

જે માણસનું વાચન માત્ર એકતરફી થઈ જતું હોય છે, તે એકાંગી થઈ જતો હોય છે. એકાંગીપણું પ્રતિભાસભર હોય તોપણ જીવનને સંકુચિત બનાવી દેતું હોય છે. સામ્પ્રદાયિકતા, ચુસ્તતા અને કટ્ટરતા આ એકાંગીપણાની જ નીપજ કહેવાય.

– સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

સાહિત્યકાર રાષ્ટ્રને, પ્રજાને એક વિઝન – એક દર્શન આપે છે. જે રાષ્ટ્રને પોતાનું સ્વપ્ન નથી તે રાષ્ટ્ર નાશ પામે છે. સાહિત્યકારનું આ વિઝન કે દર્શન એક સ્વપ્ન છે.

– મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’

શિક્ષણકાર્ય એ શ્રેષ્ઠ ધર્મકાર્ય છે. એની અસરો પરોક્ષ અને દૂરગામી હોય છે.

– મનસુખ સલ્લા

સ્થાનસમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણિ કોલેજ,
વિસાવદર

અરુણોદય પ્રકાશન

પુસ્તક પ્રકાશક, પ્રસારક અને પ્રચારક

૨૦૨, હર્ષ, કોમ્પ્લેક્સ, ખત્રીપોળ સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૪૧૦૮ - email : arunodayprakashan@yahoo.co.in

તાજેતરનાં તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

પી. ખરસાણીનો વેશ	જીવનચરિત્ર	પ્રફુલ્લ ખરસાણી	૮૦૦
શિલ્પ સમીપે	સ્થાપત્ય પરિચય	કનુ સૂચક	૫૦૦
જ્ઞાન પરબ (જનરલ નોલેજ ૨૦૧૫)	જનરલ નોલેજ	સં. બંસીધર શુક્લ	૨૦૦
અમરવાણી	ચૂંટેલાં પ્રવચનો	સં. બંસીધર શુક્લ	૨૬૦
રૂપાન્તર	સાહિત્ય-સિનેમા	અમૃત ગંગર	૩૨૫
નવલકથા : સ્વરૂપ ને વૈવિધ્ય	સ્વરૂપ-વિવેચન	સં. શિરીષ પંચાલ	૬૨૫
આત્મકથા	સ્વરૂપ-વિવેચન	સતીશ વ્યાસ	૧૦૦
ટૂંકી વાર્તા	સ્વરૂપ-વિવેચન	વિજય શાસ્ત્રી	૧૨૦
મૈ. ગણદેવીનો ગલો	દ્વિઅંકી	સતીશ વ્યાસ	૭૦
લાભશંકર ઠાકરના આદર્શ એકાંકી	એકાંકી સંગ્રહ	સં. સતીશ વ્યાસ	૧૦૦
પદચિહ્ન	સુવિચાર	સં. મહેન્દ્ર શાહ	૧૪૫
પરસખા પરમેશ્વરને	ઈશ્વરને પ્રાર્થના	નીલમ દોશી	૮૦
સાદ સાંભળીએ સર્જનહારનો	ઈશ્વરના પત્રો	નીલમ દોશી	૧૦૦
જીવન ઝરૂખેથી	પ્રેરણાત્મક	નીલમ દોશી	૧૪૦
૪૦૧ પ્રશ્નોત્તરમાં સકળ જ્ઞાન	સવાલ-જવાબ	સં. બંસીધર શુક્લ	૨૦૦
બોમદિલા	નવલકથા	અનુ. પ્રતિભા દવે	૧૬૫
સિદ્ધાર્થ	નવલકથા	અનુ. કમલ સિંધા	૧૦૦
ચિત્રલેખા	નવલકથા	અનુ. અલકેશ પટેલ	૧૦૦
નોખી માટીના માનવો	ચરિત્રો	અંકિત દેસાઈ	૧૦૦
ગુજરાતના ઘડવૈયા (ભાગ-૨)	ચરિત્રો	મકરંદ મહેતા	૩૨૫
શબ્દે શબ્દે રણકાર	પ્રેરણાત્મક	હેતા ભૂષણ	૬૦
શબ્દે શબ્દે શણગાર	પ્રેરણાત્મક	હેતા ભૂષણ	૬૦
ચેતનાનો ઉજાસ	પ્રેરણાત્મક	કાન્તિ ભટ્ટ	૧૩૫
ચેતનાનો વૈભવ	પ્રેરણાત્મક	કાન્તિ ભટ્ટ	૧૩૫
પ્રેરણાના પારિજાત	પ્રેરણાત્મક	કાન્તિ ભટ્ટ	૧૦૦
મહાભારતની પ્રસંગકથાઓ	પ્રસંગો	જિતેન્દ્ર દવે	૧૩૦
માનવ અને પર્યાવરણ	પર્યાવરણ	ડૉ. એન. જી. દીક્ષિત	૧૭૫
આપત્તિ વ્યવસ્થાપન	ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ "		૮૫
દેશ પરદેશની લોકકથાઓ	લોકકથાઓ	પવનકુમાર જૈન	૧૧૫
નાની અમથી મોટી વાતો	પ્રેરણાત્મક	નરેન્દ્ર પટેલ	૮૫
ભારતીય સંસ્કૃતિના સર્જકો	ચરિત્રાત્મક	દિનકર જોષી	૧૩૦
મહિમા : વિશેષ દિન -			
પ્રસંગ-વ્યક્તિનો	સામાન્ય જ્ઞાન	બંસીધર શુક્લ	૧૫૦

આપણાં સુખ-દુઃખ તુલનાનાં !

વિચાર કરતાં એમ લાગે કે આ તુલનાશક્તિની તો કેવી ખૂબી છે !

મનમાં એક વિચાર ચાલતો હતો, મોં મલકાતું હતું. પોતાની જાતને મોટી સમજતો હતો, સુખી માનતો હતો. અચાનક જ કાંઈ યાદ આવ્યું; તેની સાથે સરખામણી થવી શરૂ થઈ. મોં પડી ગયું ! સુખ રાખ થઈ ઊડી ગયું. દુઃખના વિચારોથી મન હવે કડવું થઈ ગયું. મનમાં પીડા ઊપડી. અજંપો થયો. દેહમાં વેદના થઈ આવી... એવામાં બીજું કંઈ યાદ આવ્યું. કોઈકે આવી વધુ દુઃખી માણસની વાત કરી. એ સાંભળી મનને સારું લાગ્યું ! પેલી વેદના ઓસરવા લાગી.

શું છે આ ? તુલનાની આ તે કેવી તાકાત ?

મેળામાં મહાલવા એક માણસ જતો હતો. મસ્તીભરી ચાલ હતી અને ગળામાંથી ગીતોના સૂર રેલાતા હતા. એવામાં રસ્તે ઉતાવળે ચાલતા માણસોના પગ પર નજર પડી. અનેક નર-નારીને એ જાત જાતનાં પગરખાં પહેરીને જતાં જોયાં. રે નસીબ ! મસ્તીનાં ગીતો વરાળ થઈ ઊડી ગયાં ! હાય રે ! મારા પગમાં કાંઈ નહીં ? હું ઉઘાડપગો ! અટકી ગયો. મોળો પડી ગયો. દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો ! આગળ વધતાં, ચક્રડોળ પાસે એક ઠેલણગાડીમાં સૂતેલો માણસ જોયો. આને તો પગ જ ન હતા ! તેને જોયો અને થયું : હાશ ! મને પગ તો છે ! મલકાયો. મનને ઘેરી વળેલો વિષાદ દૂર થયો.

આપણે, આપણાં સુખ-દુઃખને કશીયે સરખામણી વિના તેના સ્વરૂપને પામીએ અને સ્વીકારીએ તો કેવું સારું ? જ્યારે તુલના કરીએ છીએ ત્યારે જ ઉપાધિ આવે છે ! આમ, આપણાં સુખ-દુઃખ વાસ્તવિક છે જ નહીં. કશી તુલના વિના જ જો સુખ-દુઃખનો વિચાર કરીએ તો કેવું સારું. અરે ! આપણે કોઈને સારા કે ખોટા કહીએ છીએ એ પણ અન્યની સરખામણીએ જ ને ?

હવે, તુલનાના કશા વળગણ વિના વિચારવાની ટેવ પાડવા જેવી છે.

તુલના બધે ખપની નથી.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે

આપણે કાંઈ ને કાંઈ પુરુષાર્થ તો રોજ કરતા જ રહીએ છીએ, પણ એ પુરુષાર્થની સફળતાની આધારશિલા છે : ધ્યેયની સ્પષ્ટતા.

આપણું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તો જ, તેને સામે રાખીને કરેલી ગતિ સાર્થક બને છે; એ ગતિ પ્રગતિમાં રૂપાંતર પામે છે. ધ્યેયની સ્પષ્ટતા અને તે પછી, તે માટેના પુરુષાર્થનું સાતત્ય જરૂરી છે. આ સરળ નથી. તેમાં વિઘ્ન આવે તોપણ તે ધ્યેયનો વિકલ્પ ન સ્વીકારવો. ધ્યેયપ્રાપ્તિની તીવ્રતા એ વિઘ્નોને વિખેરી નાખે છે; ઓળંગી જવાનું બળ આપે છે.

માટે, ધ્યેય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી અવિરામપણે મંડ્યા રહેવું તે સિદ્ધિની પૂર્વશરત છે.

ગામ જવા નીકળ્યા, પણ થોડું ચાલીને જો બીજી દિશાના ગામે જવા વિચાર્યું, એટલે વિઘ્ન શરૂ ! તેથી ધ્યેયની સ્પષ્ટતાની જેમ નિશ્ચલતા પણ તેટલી જ જરૂરી છે. તેમાં ચંચળતા ન ચાલે. નિર્ણય લેતાં પહેલાં 'આ કે તે' વિકલ્પ ભલે શોધ્યા કરીએ - એ ચાલે. પણ પછી નહીં.

તે નિર્ણય પછી તબક્કો ગતિનો આવે છે. ગતિ જ પ્રગતિનું રૂપ લે છે અને ધાર્યા ગામ અને ઠામ પહોંચાય છે. માત્ર ચાલવાથી ગામ નથી પહોંચાતું, પણ જે ગામ જવું છે તે ગામની દિશામાં ચાલવાથી તે ગામ પહોંચાય છે - જરૂર પહોંચાય છે.

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

ગ્રંથવિહાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદી કિનારે, આશ્રમ માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૯

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં નોંધપાત્ર પ્રકાશનો ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ

ગ્રંથ ૧ (ઈ. સ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦)	રૂ. ૨૧૦
ગ્રંથ ૨ : ખંડ ૧ (ઈ. સ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦)	૨૮૦
ગ્રંથ ૨ : ખંડ ૨ (ઈ. સ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦)	૨૫૦
ગ્રંથ ૩ (દલપતરામથી કલાપી)	૪૨૦
ગ્રંથ ૪ (નહાનાલાલથી ઝવેરચંદ મેઘાણી)	૩૯૦
ગ્રંથ ૫ (ઈ. સ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)	
ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કવિઓ	૩૨૫
ગ્રંથ ૬ (ઈ. સ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)	
ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જને	૪૭૦
ગ્રંથ ૭ (ઈ. સ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫)	
સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧	૪૧૫
શ્રેષ્ઠ સુન્દરમ્ સંપાદક સુધા પંડ્યા, પિનાકીની પંડ્યા	રૂ. ૪૦૦
પરિવાર-કાવ્યો સંપાદક ડૉ. શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, ઉર્મિલા ઠાકર	૩૨૦

સાહિત્યકળાની નજીક રહીને થતાં સર્જનોની
માય ડિયર જ્યુની પોતાની પ્રકાશન - વ્યવસ્થા
લટૂર પ્રકાશન
'અવનિલોક', ૩ શાંતિનગર સોસાયટી, ૨૨૭૩ હિલ ડ્રાઈવ
ભાવનગર-૧ મો.: ૯૬૨૪૬૯ ૫૬૪૬

વિધવિધ યુનિવર્સિટીઓના અને શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં પ્રસરેલી વાર્તાસૃષ્ટિ

૧. 'જીવ'- માય ડિયર જ્યુ (૮ આવૃત્તિ-૮૦૦૦ નકલ). રૂ. ૧૮૦/-
૨. 'સંજીવની'- માય ડિયર જ્યુ. રૂ. ૧૮૦/-
૩. 'મને ટાણા લઈ જાવ !'- માય ડિયર જ્યુ. રૂ. ૧૪૦/-
૪. 'માય ડિયર જ્યુ : વાતવૈવિધ્ય'- સં. ઈલા નાયક. રૂ. ૨૨૫/-
૫. 'માય ડિયર જ્યુની વાર્તાકળા વિશે'. રૂ. ૪૫૦/-
(૫૩ અભ્યાસલેખોનો દળદાર સંદર્ભગ્રંથ)
૬. 'માય ડિયર જ્યુની પ્રણયત્રિપુટી'. રૂ. ૪૫૦/-
(કવિશ્રી વસંત જોશી અને વંદના બદિયાણી દ્વારા પઠનની સીડી સાથે)

પુસ્કૃત લેખકોના પ્રતિષ્ઠિત સંગ્રહો

૧. નાતો - મનોહર ત્રિવેદી - (ગુ.સા.અ.નું પ્રથમ પારિતોષિક).....રૂ. ૧૨૦/-
૨. રીઆલિટી શો - નવનીત જાની..રૂ. ૨૦૦/-
૩. અત્તરગલી - ગિરીશ ભટ્ટ..રૂ. ૧૫૦/-
૪. સુગંધ - ગિરીશ ભટ્ટ..રૂ. ૧૫૦/-
૫. ગોત્ર - ગિરીશ ભટ્ટ..રૂ. ૧૮૦/-
૬. થુંબડી - સંજય ચૌહાણ..રૂ. ૧૫૦/-
૭. નિરુત્તર - બકુલ દવે..રૂ. ૧૫૦/-
૮. કીમિટોરીયમ - અજય ઓઝા..રૂ. ૧૫૦/-
૯. રિફન્ડ - મનીષ રાજયગુરુ.. રૂ. ૧૫૦/-
૧૦. અંતરધ્વનિ - જિજ્ઞેશ વ્યાસ..રૂ. ૧૨૫/-
૧૧. વાતોડિયો - જ્યોતીન્દ્ર પંચોલી..રૂ. ૧૬૦/-
૧૨. પડથારો - ગોરધન ભેસાણિયા.. રૂ. ૧૮૦/-
૧૩. નીચે નહીં ધરતી, ઉપર નહીં આકાશ - બહાદુરભાઈ જ. વાંક..... રૂ. ૧૫૦/-

લલિત નિબંધસૃષ્ટિ

૧. ઘરવખરી - મનોહર ત્રિવેદી - રૂ. ૧૫૦/-
૨. તેઓ - મનોહર ત્રિવેદી - રૂ. ૨૨૫/-
૩. તોરણમાળ - મણિલાલ હ. પટેલ રૂ. ૨૨૫/-
૧. પાથરણાવાળો - રમેશ આચાર્ય - રૂ. ૧૧૦/-
૨. ઘર બદલવાનું કારણ - રમેશ આચાર્ય રૂ. ૧૨૫/-
૩. સમય સાક્ષી છે - વંદના શાંતુઈન્દુ - રૂ. ૧૦૦/-

કાવ્યસૃષ્ટિ

તમારા બુકસેલર પાસેથી મળશે. સીધો સંપર્ક કરો : વિશેષ વળતરથી ઘેર બેઠાં પહોંચાડીશું.

માય ડિયર જ્યુ : ૯૮૯૮ ૯૬૯૬ ૨૬ - ૯૪૨૬૧૬૦૨ ૦૯

અવનીન્દ્ર : ૯૬૨૪૬૯ ૫૬૪૬ - ૯૩૭૭૧૧ ૫૬૪૬

Email : latoorprakashan@yahoo.com

વર્ષ : ૨૦૧૫માં પ્રકાશિત તદ્દન ફેશ
નવલકથાઓ અને નવલિકાસંગ્રહો

| નવલકથાઓ

21 ડિસેમ્બર	બાલેન્દ્રશેખર જાની	110
ટર્નિંગ પોઇન્ટ	મનહર ઓઝા	240
સ્વદેશાભિમાન	પુરુષોત્તમ સોલંકી	160
અમૃતપુત્ર	પ્રકાશ ત્રિવેદી	150
લાંબું સ્વપ્ન	હરેશ ધોળકિયા	200
અપરિચિતા	કામિની પરીખ	200
અજ્ઞાતવાસનો યાત્રી	રાજમોહન ભટનાગર, અનુ. હરેશ ધોળકિયા	325
કોળીસિંહ તાનાજી માલુસરે (ઐ. લઘુનવલ)	રઘુનંદન	60
સાજિશ (લઘુનવલ)	મનહર રવૈયા	130
આંખો (લઘુનવલ)	ગૌરવ પંડ્યા	120
તમે માનશો ? (લઘુનવલ)	ધીરેન્દ્ર મહેતા	150

| નવલિકાસંગ્રહો

સરનામું બદલાયું છે	વિજય શાસ્ત્રી	100
અદૃશ્ય પાત્રો	હરેશ ધોળકિયા	125
યહી તો હૈ જિંદગી	બહાદુરભાઈ જ. વાંક	160
ગંઠાઈ ગયેલું લોહી	ધીરેન્દ્ર મહેતા	140
રામનામ સત્ હૈ	રવીન્દ્ર ઠાકોર	160
એમનાં જીવન	હિમાંશી શેલત	90
ફિંગરપ્રિન્ટ	મનહર રવૈયા	150
રમત આટાપાટાની	પ્રફુલ્લ કાનાબાર	130
હારોહાર	ઊજમશી પરમાર	170
કૂખ	હરીષ થાનકી	150
ગતિ	પૂજા તત્સત	120
સખ્ય	નલિની કિશોર ત્રિવેદી	140
જવનિકા	બિપિન ધોળકિયા	150
આકાશગંગા-1,2 (ઇનામી)	અંબાલાલ ચૌહાણ	360

ગૂર્જર ગ્રંથરાજ કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

સંસ્કાર સાહિત્યમંદિર

5, N.B.C.C. હાઉસ, સહજાનંદ કોલેજની બાજુમાં, આંબાવાડી, અમદાવાદ-380 015

ફોન : 26304259

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ગ્રંથ : ૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫)

સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧

સં. રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિં. રૂ. ૪૧૫/-

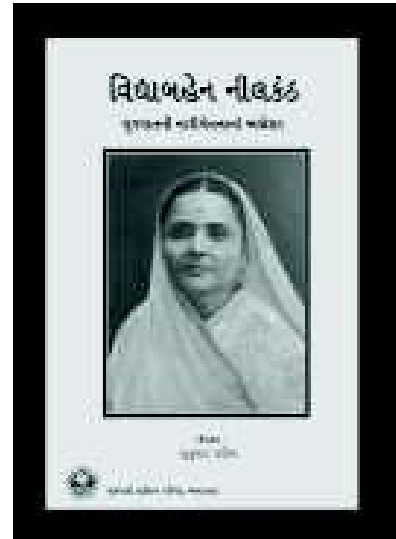
‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ ગ્રંથશ્રેણીના આ સાતમા ભાગમાં સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગના સમયગાળાના સર્જકો અને કૃતિઓ વિશે વિચારણા થઈ છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

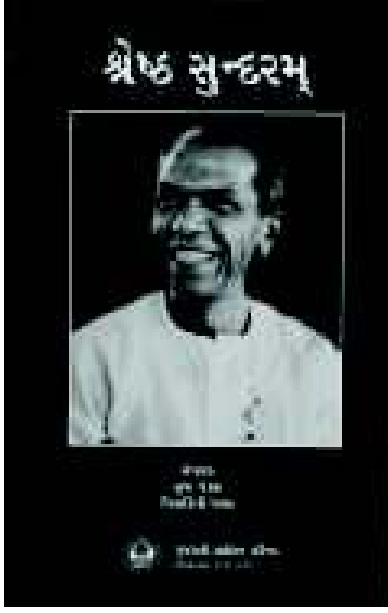
વિદ્યાબહેન નીલકંઠ ગુજરાતની નારીચેતનાનાં અગ્રેસર

સં. સુકુમાર પરીખ

પાકું પૂઠું, પૃ. ૭૨૦, કિં. રૂ. ૬૦૦/-

શ્રીમતી વિદ્યાબહેન નીલકંઠ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું એક સુવર્ણપૃષ્ઠ છે. જીવનભર અનેક સીમાચિહ્નો રચતા રહેલાં વિદ્યાબહેન નીલકંઠ રચિત સાહિત્ય અને એમને વિશે વિવિધ નિમિત્તે લખાયેલા સાહિત્યને નિઃશેષપણે પ્રસ્તુત કરતો આ બૃહદ્ સંપાદનગ્રંથ અનેક જિજ્ઞાસુઓ અને અભ્યાસીઓ માટે મહત્વનો સંદર્ભગ્રંથ બની રહેશે.

શ્રેષ્ઠ સુન્દરમ્

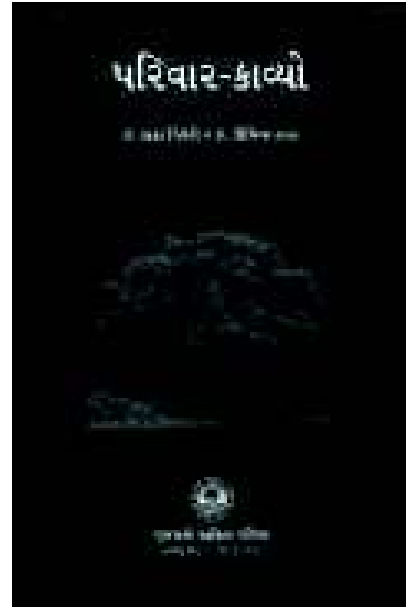
સં. સુધા પંડ્યા, પિનાકિની પંડ્યા
પાકું પૂઠું, પૃ. ૪૫૫, કિં. રૂ. ૪૦૦/-

શકવર્તી સાહિત્યકાર કવિ સુન્દરમે એકાધિક સાહિત્ય-સ્વરૂપોનું ખેડાણ કર્યું છે. એમનાં વિપુલ સાહિત્યરાશિમાંથી સંપાદકોએ કેટલીક ઉત્તમ કૃતિઓ અને લેખોનું ચયન કરીને આ સંપાદનગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. સાહિત્યરસિકોને અને અભ્યાસીઓને આ સંપાદન ઉપયોગી થશે એવી આશા છે.

પરિવાર કાવ્યો

સં. ડૉ. શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, ડૉ. ઊર્મિલા ઠાકર
પાકું પૂઠું, પૃ. ૨૫૬, કિં. રૂ. ૩૨૦/-

ભારતીય સંસ્કૃતિની સુષમાથી સભર પારિવારિક સંબંધો વિશે અનેક કાવ્યો લખાયાં છે. આ કાવ્યોમાંથી કેટલાંક યાદગાર અને વિશિષ્ટ કાવ્યોનું ચયન કરીને સંપાદકોએ આ સંપાદનગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. કાવ્યરસિકોને માટે આસ્વાદ્ય બની રહે એવી વૈવિધ્યપૂર્ણ કવિતાઓનું આ સંપાદન સૌને ગમશે.

The Ultimate Adhesive

[100]